

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КРАЇН ЄВРОПИ

А.М. Савченко, Ю.М. Бисага, В.В. Берч,
Г.Ю. Нечипорук, О.О. Піфко

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО
НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ
ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Ужгород • РІК-У • 2021

УДК 347.23(477+4-6ЄС)
К 65

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Протокол № 1 від 26.08.2020 року.*

Автори:

Савченко Анатолій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, адвокат.

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Директор Інституту держави і права країн Європи.

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Нечипорук Ганна Юріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Піфко Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рецензенти:

Дешко Л.М. – доктор юридичних наук, професор.

Медвідь А.Б. – доктор юридичних наук, професор.

Монографія присвячена комплексному порівняльно-правовому дослідженню особливостей конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні та країнах Європейського Союзу.

Видання розраховане на викладачів вищих навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також на усіх, хто цікавиться проблемами, пов'язаними з приватною власністю.

ISBN 978-617-7868-59-9

© Колектив авторів, 2021
© ТОВ «РІК-У», 2021

Справедливий Закон –
найвища суспільна мудрість

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ПЕРЕДМОВА	7
ГЛАВА І. ІСТОРИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ	8
1.1. <i>Наукові та нормативно-правові засади дослідження конституційного права на приватну власність</i>	8
1.2. <i>Історичні етапи конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні та окремих країнах ЄС</i>	31
<i>Висновки до Глави 1</i>	60
ГЛАВА 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ	64
2.1. <i>Поняття та зміст конституційного права на приватну власність</i>	64
2.2. <i>Особливості реалізації конституційного права на приватну власність в Україні та країнах ЄС</i>	88
<i>Висновки до Глави 2</i>	118
ГЛАВА 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ ТА ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС	122
3.1. <i>Поняття та види обмежень конституційного права на приватну власність</i>	122

<i>3.2. Конституційно-правові гарантії права на приватну власність</i>	149
<i>Висновки до Глави 3</i>	165
ПІСЛЯМОВА	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	174

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
Закон України «Про відчуження земельних ділянок»	Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»
КСУ	Конституційний Суд України
П.	Пункт
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
Ст.	Стаття
УНР	Українська Народна Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
Ч.	Частина

ПЕРЕДМОВА

Приватна власність відіграє особливу роль протягом всієї історії людства від формування перших державних утворень і закінчуючи сучасними демократичними країнами. Саме підхід до правового регулювання права приватної власності значною мірою визначає напрямок розвитку відповідної держави. Тому цілком закономірно, що з появою перших конституційних актів істотна увага у них приділялася саме питанню конституційно-правового регулювання права на приватну власність. Особливе відношення до цього права спостерігається у колишніх країнах так званого соціалістичного табору, де в минулому столітті протягом тривалого часу право на приватну власність було фактично скасоване або ж його реалізація істотно обмежена. На сьогодні право на приватну власність є одним із основних конституційних прав людини і громадянина, без належної реалізації якого істотно ускладнюється або взагалі унеможливується реалізація низки інших конституційних прав та свобод.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, та закріплення у Конституції України європейського та євроатлантичного курсу України актуалізує вивчення досвіду країн-членів ЄС у конституційно-правовому регулюванні права на приватну власність. Основну увагу в монографії приділено аналізу законодавства, а також окремих теоретичних аспектів конституційного права на приватну власність в таких країнах, як Польща та Латвія, що зумовлено спільними історичними етапами та схожими викликами у регулюванні цього права, які постали перед Україною, Польщею й Латвією на шляху до євроінтеграції.

ГЛАВА I.

ІСТОРИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

1.1. Наукові та нормативно-правові засади дослідження конституційного права на приватну власність

Протягом тривалого часу, після проголошення незалежності, вітчизняні науковці не опублікували жодного дослідження, яке стосувалося б конституційного права на приватну власність [1, с. 2]. Першим ґрунтовним дослідженням права на приватну власність саме у межах науки конституційного права в Україні є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Л.А. Івершенко на тему: «Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ» [2]. Структурно ця дисертація складається з 3 розділів, які містять 7 підрозділів. Л.А. Івершенко стверджує, що в межах підрозділу 1.1. «Наукові дослідження конституційного права людини і громадянина на приватну власність» вивчені теоретико-правові засади особливостей зародження та розвитку ідеї конституційного права людини і громадянина на приватну власність [1, с. 10]. Водночас, як показує аналіз цього підрозділу, основна увага у ньому зосереджена на розгляді досліджень права на приватну власність вчених та мислителів минулого. Так, з 18 по 33 с. дисертації автор аналізує різні наукові підходи до розуміння права на приватну власність від Аристотеля й Платона до К. Маркса та Ф. Енгельса. В той же час, аналізу сучасних наукових доробків у цій сфері приділяється замало уваги (всього 4 сторінки підрозділу 1.1). Такий підхід видається

не зовсім логічним та виправданим. Зрозуміло, що аналіз таких джерел надає більш широке та всебічне уявлення про право на приватну власність; водночас, на нашу думку, в цьому випадку автор занадто захопився історичними дослідженнями, необґрунтовано залишивши поза увагою низку сучасних досліджень у цій сфері. Тим більше, що підрозділ 1.2 дисертаційного дослідження якраз присвячений історичним аспектам правової регламентації конституційного права людини і громадянина на приватну власність.

Так само не зовсім зрозумілим є підхід Л.А. Івершенко до аналізу історичних засад розвитку конституційного права на приватну власність. Так, підрозділ 1.2. називається «Правова регламентація конституційного права людини і громадянина на приватну власність: історичні аспекти», але у ньому фактично досліджується не еволюція конституційно-правового регулювання конституційного права на приватну власність, а загальна історія нормативно-правового регулювання права на приватну власність починаючи з Законів Хаммурапі [2, с. 37].

Найбільш змістовним та результативним видається II розділ дисертаційного дослідження Л.А. Івершенко «Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні», у межах якого досліджується поняття та зміст конституційного права людини і громадянина на приватну власність, а також його нормативно-правове регулювання. Тут автором формулюється визначення права приватної власності в об'єктивному та в суб'єктивному значенні, окреслюється низка принципів обмеження прав власника у конституціях окремих країн світу (Франції, Іспанії, Бразилії, Республіки Білорусь, Естонії, Литви, Казахстану тощо). Під здійсненням права приватної власності вчена пропонує розуміти комплекс заходів (активних чи пасивних дій) власника, або його представника у порядку встановленому законом, які спрямовані на реалізацію правових можливостей володіння, користування, розпорядження та інших правомочностей щодо належного власнику майна, з метою задоволення потреб та інтересів власника, а також осіб, визначених ним [2, с. 151]. Також автором робиться спроба проаналізувати засади регулювання права на приватну власність у низці зарубіжних країн, за результатом якої

конституції інших держав умовно класифікуються на такі, що надають названому конституційному праву незначне місце, і на ті, що закріплюють його більш змістовно. Водночас незрозумілим залишається критерій, за яким автор обирає конституції країн для їх аналізу, оскільки їх географія є дуже широкою (Федеративна Республіка Німеччини, Іспанія, Болгарія, Мозамбік, Бразилія, Південно-Африканська Республіка тощо). Попри безумовну цінність висновків та узагальнень, здійснених Л.А. Івершенко за результатами підготовки 2 розділу дисертації, частина їх має дискусійний характер, на що буде звернуто увагу в наступних підрозділах нашого дослідження.

III розділ дисертаційної роботи Л.А. Івершенко присвячений висвітленню особливостей створення сприятливих умов щодо забезпечення права на приватну власність, його захисту, охорони та поновленню цього конституційного права органами внутрішніх справ у разі порушення. Зокрема, вносяться окремі пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, спрямовані на регулювання та охорону суспільних відносин у цій сфері, та обґрунтовуються практичні рекомендації щодо створення сприятливих умов, охорони та захисту органами внутрішніх справ цього права, вдосконалення їх статусу, форм і методів їхньої діяльності щодо реалізації цього права. Важко не погодитися з Л.А. Івершенко у твердженні, що органи внутрішніх справ посідають вагоме місце у забезпеченні і захисті прав і свобод людини та громадянина, в тому числі й право на приватну власність. Водночас таке забезпечення та захист не є виключною функцією органів внутрішніх справ, на чому й сама Л.А. Івершенко наголошує на с. 155-156 дисертації. На жаль, ні в тексті дисертації, ні в авторефераті автором так і не надано чіткої аргументації, чому саме діяльності органів внутрішніх справ у забезпеченні і захисті права на приватну власність присвячено окремий розділ дисертаційного дослідження.

Отже, дисертаційне дослідження Л.А. Івершенко на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ» змістовно є найбільш близьким до обраної тематики. Разом з тим, після захисту цієї дисертації, питання

пов'язані з конституційним правом на приватну власність, залишаються вирішеними далеко не повністю, особливо враховуючи, що вона була захищена ще в 2006 р.

Певна увага дослідженню конституційного права на приватну власність приділялася й деякими іншими представниками вітчизняної науки конституційного права. Так, Ю.В. Кириченко аналізує окремі аспекти цієї проблематики в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав» [3], а саме в підрозділі 3.2. «Удосконалення конституційно-правового регулювання економічних прав в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав». Зокрема, у цьому підрозділі дисертаційного дослідження розглянуто конституційну практику нормативного регулювання права приватної власності в Україні та державах континентальної Європи, проаналізовано юридичний зміст права приватної власності, закріпленого в Конституції України та в конституціях європейських країн. Також Ю.В. Кириченко звертає увагу на нерозривний зв'язок права на приватну власність і права на підприємницьку діяльність, які в поєднанні складають правову базу ринкової економіки сучасної Української держави [3, с. 267]. За результатами порівняльно-правового дослідження автор формулює низку змін до ст. 41 Конституції України, реалізація яких, на його думку, призведе до істотного удосконалення конституційно-правового регулювання цього права (ряд цих пропозицій щодо конституційних змін більш детально будуть проаналізовані нижче). Водночас, оскільки Ю.В. Кириченко досліджував усі групи конституційних прав людини, то цілком природно, що питання конституційного права на приватну власність ним було досліджене занадто поверхово.

Н.Г. Горобець в дисертаційному дослідженні на тему: «Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини» [4] досліджує проблематику в площині науки міжнародного права та вирішує ряд наукових завдань, зокрема:

- окреслює проблеми становлення та розвитку інституту захисту права власності іноземних фізичних та юридичних осіб в міжнародному праві;

- визначає трансформацію захисту цього права в міжнародному праві у першій половині ХХ ст.;
- аналізує особливості міжнародно-правового регулювання захисту названого права на універсальному та регіональному рівнях;
- встановлює особливості сучасної практики ЄСПЛ у формуванні сучасних європейських стандартів захисту права власності;
- визначає зміст та основні елементи поняття «майно» в контексті практики ЄСПЛ;
- аналізує відповідність чинного законодавства України європейським стандартам в сфері захисту права власності тощо.

За результатами проведеного дослідження Н.Г. Горобець формулює низку наукових висновків та узагальнень, серед яких відзначимо спробу формулювання вченою концепції формування нової підгалузі міжнародного права – міжнародного майнового права, яка постає з необхідності втілення в законодавство та практику різних держав провідних міжнародних стандартів захисту цього права та дотримання принципу соціальної справедливості цього захисту. Також, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу наданий Н.Г. Горобець огляд теперішнього стану законодавства України у розрізі захисту права приватної власності на тимчасово окупованих територіях України, яка свідчить про необхідність його вдосконалення з питань відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження в здійсненні права приватної власності на нерухоме майно або його знищення, передбачивши для цього виділення коштів безпосередньо в Законі про державний бюджет України [4, с. 10–11].

Також варто відзначити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук А.В. Бєсштанько на тему: «Конституційно-правові основи приватної власності в Російській Федерації» [5]. Хоча Російська Федерація й не входить до кола країн, які обрані для проведення порівняльного дослідження, проте у цій праці міститься низка теоретично-правових положень, що характеризують право на приватну власність саме з точки зору конституційно-правового регулюван-

ня. Наприклад, у межах названого дисертаційного дослідження А.В. Бештанько надає визначення поняття власності як економіко-правової категорії в конституційно-правовому аспекті, розкриває конституційно-правовий зміст поняття права приватної власності, визначає структуру конституційних норм, що регулюють відносини приватної власності, та здійснює їх класифікацію, досліджує напрямки й структуру конституційно-правового захисту конституційного права приватної власності тощо.

При дослідженні конституційного права на приватну власність питома вага належить більш загальним роботам, що присвячені економічним правам, а також працям, де предметом дослідження виступали права людини і громадянина загалом. Серед окреслених робіт насамперед відзначимо дисертаційне дослідження Ю.М. Фролова «Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні» [6], де автор поставив та загалом виконав такі завдання, як:

- з'ясування місця основних економічних прав в загальній системі прав та свобод людини і громадянина в Україні;
- проведення класифікації основних економічних прав та свобод людини і громадянина;
- розкриття елементів реалізації гарантованих Конституцією України економічних прав та свобод людини і громадянина;
- визначення системи гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні тощо.

Чільне місце в названому дослідженні посідає саме проблематика конституційного права на приватну власність, зокрема за об'єктами економічні права автор пропонує поділяти на право приватної власності, право на здійснення підприємницької діяльності, право громадян України на користування об'єктами права власності Українського народу, держави і територіальної громади [6, с. 3]. Ю.М. Фролов намагається довести положення, що цілісне, системне розуміння права власності найповніше розкривається у єдності усіх п'яти елементів (набуття, володіння, користування, розпорядження та захисту), що, на його думку, дозволяє не лише найбільш повно охарактеризувати

конституційне право приватної власності, а й надає можливість виокремити його за змістом серед інших прав та свобод людини і громадянина [6, с. 10].

Певна увага проблемам конституційно-правового регулювання права на приватну власність приділялася і польськими конституціоналістами. Найбільш активно та послідовно в Польщі цю проблематику досліджує С. Ярош-Жуковська. Серед наукових здобутків С. Ярош-Жуковської насамперед варто відзначити монографію «Конституційні засади захисту власності» («Konstytucyjna zasada ochrony własności») [7], в якій за основну мету поставлено представити та проаналізувати положення доктрини та судової практики щодо права власності, особливо Конституційного Трибуналу Польщі, а також запропонувати шляхи вирішення деяких проблем та невизначеностей, що виникають у процесі тлумачення та застосування Конституції Польщі. Вчена наголошує, що прийнята в 1997 р. нова Конституція Польщі, з одного боку, вирішила багато раніше спірних питань, а з іншого – багато питань не отримали свого вирішення й навіть виникла низка нових дискусійних моментів у регулюванні права приватної власності. Важливо, що в цій монографії основні напрямки дослідження концентруються саме навколо конституційних концепцій, тобто конституційного, а не цивільного розуміння власності. Поруч з приватною власністю С. Ярош-Жуковська вивчає й проблеми інших форм власності, зокрема проблематику закріплення форм власності в Конституції Польщі.

У монографії «Право власності в період політичних перетворень у Польщі з точки зору судової практики Європейського суду з прав людини» («Własność w okresie przeobrażeń ustrojowych w Polsce z perspektywy orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka») С. Ярош-Жуковська порушує проблеми захисту власності, які є важливими як з позицій теорії, так і з позицій практики, у зв'язку з політичними перетвореннями в Польщі та інших країнах Центральної та Східної Європи, які розпочалися в 1990-х рр. Дослідження саме з позицій судової практики ЄСПЛ вчена пояснює тим, що і польські суди, в тому числі й Конституційний Трибунал Польщі, і ЄСПЛ стикаються з необхідністю врегулювання справ, що сто-

суються актів націоналізації та експропріації, що виникають як з далекого минулого, так і з нового законодавства [8]. Також низка актуальних та гострих для Польщі питань конституційно-правового регулювання приватної власності висвітлювалися С. Ярош-Жуковською в наукових статтях: «Предмет та специфіка захисту власності в конституційних положеннях – польський підхід та порівняльний аспект» («Przedmiot i specyfika ochrony własności w przepisach konstytucyjnych – ujęcie polskie na tle porównawczym») [9], «Юрисдикція Європейського суду з прав людини у питаннях колишніх актів націоналізації й експропріації та нове законодавство з реституції – польські справи» («Własność Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wyłączeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego – sprawy polskie») [10] тощо.

А. Франкевич у статті «Конституційне регулювання власності в Республіці Польща» («Konstytucyjna regulacja własności w Rzeczypospolitej Polskiej») досліджує особливості закріплення цього права в різних розділах та статтях Конституції Польщі, аналізує зміст статей, що становлять серцевину конституційного регулювання права на приватну власність, а також положення судової практики та рішення Конституційного Трибуналу Польщі з цього питання [11]. Д. Покітко в статті «Власність в Конституції III Республіки Польщі» («Własność w Konstytucji III Rzeczypospolitej») застосовує два підходи до тлумачення конституційного терміну «власність»: вузький та широкий. Також науковець аналізує проблеми, пов'язані із визначенням змісту конституційного права власності та вивчає особливості регулювання цього питання у цивільному та конституційному розумінні [12]. А. Казмірчук і К. Міхаловська у статті «Еволюція прав власності в період економічних перетворень на зламі XX і XXI століть» («Ewolucja prawa własności w okresie transformacji gospodarczych przełomu XX i XXI wieku») [13] та А. Оржеховська у статті «Поняття власності в дискусіях до прийняття Конституції 17 березня 1921 року» («Pojęcie własności w debacie przed uchwaleniem Konstytucji z 17 marca 1921 r.») [14] досліджували окремі аспекти еволюції конституційно-правового регулювання права власності.

Також необхідно відзначити, що проблематика права приватної під різними кутами зору та в різних обсягах досить активно досліджувалася представниками інших юридичних наук – теорії та історії держави і права, цивільного, адміністративного, земельного та кримінального права тощо. Звичайно, питома частина цих досліджень лежить в площині науки цивільного права. Тут насамперед варто відзначити дисертаційне дослідження О.В. Дзери на тему: «Розвиток права власності громадян в Україні», в якому автор детально дослідив основні етапи розвитку права власності в Україні, виявив особливості формування інституту права власності у радянські часи та в початковий період ринкових реформ, розробив рекомендації щодо вдосконалення механізму правового регулювання відносин права приватної власності тощо [15]. Н.В. Безсмертна в дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Здійснення громадянами права приватної власності в Україні» [16] аналізує правове регулювання відносин щодо здійснення громадянами суб'єктивного права приватної власності, для чого виявляються відмінності між правом приватної власності та його здійсненням, визначаються юридичні гарантії здійснення права приватної власності та їх місце в загальній системі гарантій, виявляється правова природа меж здійснення громадянами права власності та проводиться їх класифікація, характеризуються окремі способи здійснення права приватної власності, а також робиться низка важливих висновків і формулюються конкретні пропозиції щодо внесення змін до законодавства України, які, на думку вченої, призведуть до удосконалення нормативно-правового регулювання у цій сфері.

С.Д. Домусчі в дослідженні «Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України» інститут права власності (право власності в об'єктивному значенні) визначає як комплексний (багатогалузевий), такий, що об'єднує норми різних галузей права, зокрема, цивільного права, адміністративного права та кримінального права, які встановлюють загальні принципи належності майна відповідним особам, регламентують і захищають належність певних матеріальних благ конкретним особам.

Також вчений доводить необхідність розрізняти спеціальні та субсидіарні способи захисту (до спеціальних відносяться способи захисту аналізованого права, головною метою яких є охорона відносин власності, забезпечення існування, збереження права власності як такого, а до субсидіарних способів захисту від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, – універсальні правові способи захисту цивільних прав, а також передбачені чинним законодавством засоби, які спрямовані на захист інших суб'єктивних цивільних прав, але водночас забезпечують і захист прав власника) [17]. Істотна увага у вітчизняній науці цивільного права присвячувалася розв'язанню комплексу теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із здійсненням фізичними особами права власності на житло, аналізу цивільно-правових проблем набуття та реєстрації права власності на житло та практики його застосування [18; 19].

Серед доробків представників науки адміністративного права варто відзначити декілька дисертаційних досліджень, зокрема, дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В.В. Галунька на тему: «Адміністративно-правова охорона права власності в Україні» [20], а також дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І.О. Личенка на тему: «Адміністративно-правовий захист права власності України» [21] та Ю.В. Гридасова на тему: «Адміністративно-правові засоби захисту права власності в Україні» [22]. Авторами зазначених наукових праць було проаналізовано низку важливих питань адміністративно-правової охорони та захисту права власності України, зокрема:

- окреслено функції правової соціальної держави з ринковою економікою у сфері адміністративно-правової охорони права власності;
- сформульовано поняття адміністративно-правової охорони права власності;
- розкрито сутність адміністративно-правової охорони права власності;
- сформульовано адміністративно-правові засади регулювання суспільних відносин у сфері господарської діяльності в Україні та захисту права власності суб'єктів господарювання;

- розкрито зміст, форми та методи взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо захисту права власності;
- проаналізовано роль Міністерства внутрішніх справ України у системі адміністративно-правової охорони права власності в сучасних умовах;
- здійснено юридичну характеристику адміністративних правопорушень, які посягають на право власності;
- охарактеризовано види суб'єктів публічного управління, які здійснюють адміністративно-правову охорону права власності в Україні тощо.

Оскільки реалізація права приватної власності на землю в Україні тривалий час є гостро дискусійною науковою та соціальною проблемою, а сама земля є особливим об'єктом права приватної власності при дослідженні конституційно-правового регулювання права на приватну власність, необхідно звернути увагу на здобутки вітчизняних науковців, які вивчали проблематику права приватної власності на землю. Так, О.А. Вівчаренко в дисертаційному дослідженні «Гарантії права власності на землю в Україні» [23] намагається розв'язати низку актуальних наукових задач, а саме: з'ясувати суть і значення гарантій права власності на землю в Україні, визначити способи та форми захисту права власності на землю в Україні, проаналізувати становище та окреслити перспективи подальшого розвитку і вдосконалення гарантій права власності на землі в Україні, розробити і обґрунтувати пропозиції і рекомендації щодо удосконалення законодавства, яке стосується гарантій права власності на земельні ділянки.

В.П. Яніцький у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Порядок набуття права власності на земельну ділянку в Україні» доводить, що підстави набуття права приватної власності на земельні ділянки громадянами доцільно класифікувати на цивільно-правові та адміністративні. До цивільно-правових підстав вченим віднесені: придбання на підставі договору купівлі-продажу, дарування, міни, інших цивільно-правових угод та прийняття спадщини, а до адміністративних: одержання земельних ділянок за рахунок земель державної і комунальної власності в

межах норм безоплатної приватизації; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної ділянки у розмірі земельної частки (паю); за давністю користування [24]. Над схожими науковими проблемами працював і К.О. Дремлюга у дисертаційному дослідженні «Підстави набуття прав на землю громадянами України». Зокрема, вченим вирішено такі завдання:

- досліджено сучасний стан законодавчого забезпечення набуття прав на землю громадянами України;
- визначено поняття та юридичну природу прав на землю громадян України;
- проведено науково-теоретичний аналіз поняття та юридичної природи підстав набуття прав на землю; здійснено їх наукову класифікацію;
- охарактеризовано юридичну природу та особливості підстав набуття громадянами України обмежених речових прав на земельні ділянки тощо [25].

Натомість О.В. Єлісеєва в свої наукових розвідках зосередила увагу на проблемах припинення права приватної власності на такий об'єкт, як земельна ділянка за чинним законодавством України. Зокрема авторка формулює та науково обґрунтовує юридичні визначення таких понять: припинення суб'єктивного права приватної власності на земельну ділянку у значенні правового результату, припинення права приватної власності на земельну ділянку в значенні процесу (процедури), випадки припинення права приватної власності на земельну ділянку, підстави припинення права приватної власності на земельну ділянку, умови припинення права приватної власності на земельну ділянку, порядок припинення права приватної власності на земельну ділянку, відчуження земельної ділянки за рішенням власника як випадок припинення права приватної власності на земельну ділянку, угоди про відчуження земельних ділянок, добровільну відмову від права приватної власності на земельну ділянку, суспільну потребу у земельній ділянці як юридичний факт для припинення права власності

на земельну ділянку у випадку її викупу, суспільну необхідність у земельній ділянці, конфіскацію земельної ділянки як випадок припинення права приватної власності тощо [26].

Також різні аспекти права приватної власності на землю досліджувалися деякими іншими науковцями. Наприклад, С.В. Губарев вивчав особливості права власності фізичної особи на присадибну земельну ділянку [27], І.В. Мироненко встановив зміст права приватної власності на землю в Україні, обсяг та межі реалізації правомочностей власника земельної ділянки, а також можливості та напрямки вдосконалення правового регулювання з цього питання [28], О.Г. Бондар здійснив комплексну теоретичну розробку питань правового режиму землі як об'єкту права власності за земельним законодавством України [29].

Не можемо не згадати наукові доробки, присвячені еволюції правового регулювання відносин власності. Так, П.П. Захарченко у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Право власності на землю в Україні: інституалізація, правове забезпечення, особливості реалізації (середина XIX – перша чверть XX ст.)» [30] ставить за мету перегляд та переосмислення теоретичних і методологічних засад, світоглядних основ досліджень процесу правового регулювання земельних відносин у площині доктрини лібералізації земельного законодавства і розвитку форм власності на землю у період СРСР. Л.В. Шала узагальнила і розвинула загальнотеоретичні уявлення щодо концепції приватної власності в римському праві та виявила особливості і закономірності її рецепції у праві України [31]. Кісель В.Й. у статті «Генезис уявлень про сутність права власності: історія та сучасність» [32] обґрунтовує тезу, що біля витоків формування власності як правового інституту стояли римські юристи, проте частиною предмету наукової дискусії цивільної доктрини питання сутності права власності стали лише з 19 ст. Також науковець пропонує виділяти 3 періоди, упродовж яких здійснювалися відповідні наукові дискусії: дореволюційний період, радянський період та новітній (національний) період розвитку інституту права власності. Значний інтерес для нашого дослідження становить дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Л.О. Го-

ловко на тему: «Розвиток інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії (історико-правовий аналіз)», в якій автором з'ясовано особливості, спільні і відмінні риси становлення та розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії, а саме: виявлено та досліджено джерельні матеріали, які характеризують процес становлення і розвитку інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії, досліджено вплив іноземних традицій права на становлення і розвиток інституту права власності в цих країнах; здійснено порівняльне історико-правове дослідження звичаєвого права як джерела права власності в названих країнах, розкрито зміст регулювання інституту права власності в Українській РСР та Чехословаччині та узагальнено досвід адаптації національного законодавства про власність Словаччини та Чехії до європейського правового простору [33].

Не обійшли стороною проблематику права на приватну власність й представники науки кримінального права. Варто відзначити таких авторів: Ю.А. Дорохіну з монографією «Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження» [34], М.А. Копилова та його дисертацію «Запобігання злочинам проти власності на курортах АР Крим» [35], А.Ю. Швеця і дисертаційне дослідження на тему: «Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України» [36] тощо.

При дослідженні конституційного права на приватну власність варто також звернути увагу на наукові дослідження, здійснені в межах економічної науки. Відзначимо такі дисертації на здобуття науково ступеня кандидата економічних наук: «Трансформація відносин власності в умовах інверсійного переходу до ринкової економіки» [37], «Економічні проблеми реформування відносин власності в Україні в світлі зарубіжного досвіду» [38], «Взаємозв'язок відносин власності і управління в процесі ринкової трансформації державного сектора» [39]. У цих дослідженнях автори ставлять й вирішують такі задачі:

- визначають юридичний та економічний аспекти власності й аналізують їх особливості;
- простежують закономірності розвитку відносин управління в процесі розв'язання протиріччя між правом

власності та економічною владою в системі держава – корпоративний сектор;

- досліджують взаємозв'язок між ринковими відносинами і формами власності та пропонують ефективні форми приватизації;
- визначають можливості та принципи синтезу, інтеграції методологічних підходів, вироблених в різних теоріях, стосовно проблеми власності;
- визначають напрямки оптимізації перетворень відносин власності в інверсійній перехідній економіці.
- аналізують сучасні тенденції господарського розвитку передових країн світу і їх вплив на модифікацію форм власності тощо.

Переходячи до нормативних джерел права на приватну власність, насамперед відзначимо ряд міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав людини. Зокрема, Загальна декларація прав людини [40] у ст. 17 проголошує, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна. Ст. 17 Хартії основних прав ЄС [41] містить положення, що кожна людина має право володіти, користуватися, розпоряджатися і заповідати свою законно придбану власність. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на підставах, передбачених законом, за умови справедливої та своєчасної компенсації за завдану шкоду. Перший Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [42] у ст. 1 декларує, що будь-яка фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства та на умовах, які передбачені законом і загальними принципами міжнародного права.

Окремо варто відзначити таке джерело, як рішення ЄСПЛ, які стосуються права на приватну власність. Відповідно до ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [43], для забезпечення дотримання учасниками їхніх зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та протоколами до неї створюється ЄСПЛ. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європей-

ського суду з прав людини» [44], остаточне рішення ЄСПЛ проти України є обов'язковим для виконання Україною, а суди в Україні застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права. Зауважимо, що деякі вітчизняні вчені присвятили питанню захисту права власності у практиці ЄСПЛ окремі наукові дослідження. Наприклад, Д.В. Новіков у статті «Гарантії захисту права власності у практиці Європейського суду з прав людини» [45] досліджує гарантії захисту права власності в практиці ЄСПЛ, основною серед яких автор визначає можливість звернення за захистом порушеного, невизнаного або оспорюваного права до суду, зокрема, до ЄСПЛ, а також зміст принципу пропорційності між захистом публічного інтересу та порушенням інтересу особи-власника. У практиці ЄСПЛ неодноразово розглядалися справи, пов'язані з проблемами реалізації у різних країнах Європи права на власність гарантованого Першим Протоколом до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У наступних підрозділах ми проаналізуємо більш детально окремі рішення ЄСПЛ, у тому числі й у справах проти України.

У всіх країнах ЄС право на приватну власність у тій чи іншій формі та в тому або іншому обсязі закріплюється безпосередньо на конституційному рівні. Підходи до конституційного регулювання права на приватну власність в окремих країнах ЄС суттєво різняться. В Конституції України [46] аспекти права власності врегульовані досить широко – окремі положення з цього питання містяться в низці різних статей. Так, ч. 3 ст.13 Конституції України декларує, що власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Окремі положення, які так чи інакше стосуються права власності, згадуються і в ст. ст. 14, 41, 47, 54, 85, 92, 116, 142, 143. Безумовно, ключовою в цьому питанні виступає ст. 41 Конституції України, яка визначає зміст цього права, окреслює порядок набуття, вказує на непорушність права приватної власності, регламентує примусове відчуження об'єктів права приватної власності та конфіскації майна. У свою чергу, Конституція Польщі [47] питанню власності приділяє менше уваги, врегульовуючи окремі його аспекти у ст. ст. 20, 21, 64,

75, 165, 233. Тут ключові положення для права приватної власності сформульовані в ст. 20 (вказує, що основою економічного ладу Польщі є соціальне ринкове господарство, засноване на приватній власності), ст. 21 (вказує, що Республіка Польща захищає власність й окреслює умови експропріації) та ст. 63 (гарантує кожному право на власність та спадщину, рівний для всіх захист цих прав, а також визначає умови, за яких можливе обмеження цього права). У багатьох конституціях країн ЄС містяться тільки загальні положення, які надають кожному право на приватну власність та гарантують, що вилучення приватної власності може відбуватися тільки за умови відповідної компенсації та за визначеною чинним законодавством процедурою. Наприклад, ст. 105 конституції Латвії декларує, що кожен має право на власність. Власність не можна використовувати всупереч інтересам суспільства. Право на власність може бути обмежене тільки відповідно до закону. Примусове відчуження власності в інтересах суспільства допустиме тільки у виняткових випадках на підставі окремого закону за справедливу компенсацію [48].

У межах цього підрозділу здійснимо тільки загальну характеристику конституційних особливостей закріплення права на приватну власність в окремих країнах, а безпосередній аналіз та тлумачення цих положень будуть наведені у наступних розділах дослідження. Разом з тим, відзначимо, що реалізація права власності на землю має низку особливостей, які постають з виняткового положення землі, що є основним національним багатством й перебуває під особливою охороною держави. У багатьох країнах ЄС такі особливості закріплюються безпосередньо на конституційному рівні. В науковій літературі наголошується, що земельна ділянка становить собою об'єкт нерухомого майна особливого роду, є складним об'єктом. При цьому відповідно до чинного законодавства, до складу земельної ділянки відносяться: ґрунтовий шар, багаторічні насадження, ліси, водні об'єкти, а також загальнопоширені корисні копалини, які використовуються для власних потреб [49, с. 40-41]. Під земельною ділянкою розуміють визначену в натурі (на місцевості) частину земної поверхні, яка зафіксована в якості земельної ділянки в державному кадастрі, відділена від

суміжних земельних ділянок межовими знаками встановленого зразка, з визначеними та зареєстрованими в установленому законом порядку щодо неї правами та їх обтяженнями і обмеженнями [50, с. 143].

Конституція України містить певні особливості щодо права власності на землю у трьох різних статтях. Так, ч. 1 ст. 13 визначає, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Відповідно до ст. 14, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. А ч. 7 ст. 41 Конституції України декларує, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Багато уваги питанню власності на землю приділяється в Конституції Болгарії [51]. Так, ст. 21 Конституції Болгарії визначає, що земля – основне національне багатство, яке користується особливим захистом держави і суспільства. Оброблювана земля використовується тільки для сільськогосподарських цілей, а зміна її призначення допускається як виняток, якщо доведено необхідність такої зміни і виключно на умовах і в порядку, визначених законом. Тривалий час в Конституції Болгарії була чинною норма, закріплена в ст. 22, за якою іноземці не могли набувати права власності на землю, крім випадків, коли вони отримують її в спадщину, але в цьому випадку вони повинні були відчужити цю свою власність особі, яка має болгарське громадянство. При наявності умов, визначених законом, іноземці могли набувати право на користування землею, право на забудову та інші речові права. У 2007 році, у зв'язку з вступом Болгарії до ЄС, у ст. 22 Конституції Болгарії були внесені зміни, які передбачили, що іноземці та іноземні юридичні

особи можуть набути права власності на землю на умовах, що виникли внаслідок приєднання Республіки Болгарія до ЄС або в силу міжнародного договору, котрий ратифікований та набрав чинності для Республіки Болгарія, а також шляхом спадкування за законом. Схоже положення відносно власності на землю іноземцями міститься і в Конституції Румунії, ст. 44 якої передбачає, що приватна власність однаково гарантується і охороняється законом, незалежно від особи власника. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права приватної власності на землю лише за умов, що виникають внаслідок приєднання Румунії до ЄС та інших міжнародних договорів, стороною яких є Румунія на основі взаємності та на умовах, передбачених законодавством [52]. Конституція Словенії передбачає, що іноземці можуть придбати право власності на нерухомість на умовах, встановлених законом або міжнародним договором, який належним чином ратифікований [53]. Фактично у наведених нормах, які стосуються власності на землю іноземців та осіб без громадянства, йдеться про те, що законами можуть встановлюватися відповідні обмеження з права власності на землю тільки щодо осіб, які не є громадянами ЄС.

Окремі аспекти відносно права власності на землю містяться і в низці інших конституцій держав-членів ЄС. Наприклад, ст. 47 Литви передбачає, що іноземні суб'єкти в Литві можуть придбати у власність землю, внутрішні води і ліси відповідно до конституційного закону. Земельні ділянки на праві власності відповідно до регламентованого чинним законодавством порядку та умов можуть належати відповідній іноземній державі – для заснування її дипломатичних і консульських установ [54]. Конституція Естонії безпосередньо не містить положення щодо особливостей реалізації права на землю, проте у ст. 32 передбачає, що в загальних інтересах законом можуть бути встановлені види майна, які в Естонії можуть набувати у приватну власність виключно громадяни Естонії, юридичні особи визначених категорій, місцеве самоврядування або держава [55].

Ст. 94 Конституції Португалії [56] має назву «Ліквідація латифундій» та передбачає, що зміна розмірів сільськогоспо-

дарських ділянок, які є занадто великими з точки зору цілей аграрної політики, буде регулюватися законом, який у разі експропріації повинен передбачати право власника на відповідну компенсацію та закріплення за ним ділянки в розмірі, достатньому для раціоналізації його сільськогосподарської діяльності. Експропрійовані землі, відповідно до закону, передаються у власність або володіння дрібним землевласникам, бажано інтегрованим в одиниці сімейного сільськогосподарського виробництва. Перед наданням такої землі у повну власність встановлюється відповідний випробувальний термін для перевірки ефективності та раціональності ведення відповідної сільськогосподарської діяльності. Натомість багато конституцій держав ЄС взагалі не містять жодних положень, які встановлюють особливості права власності на землю (наприклад, конституції Фінляндії, Бельгії, Хорватії тощо). Отже, в багатьох державах-членах ЄС на конституційному рівні декларується низка особливостей щодо приватної власності на землю, хоча підходи до такого закріплення суттєво різняться. Найчастіше такі особливості стосуються реалізації права приватної власності на землю іноземцями та особами без громадянства, ключових засад експропріації та засад правового режиму власності та використання сільськогосподарських земель [57, с. 40].

У науковій літературі були здійснені відповідні спроби класифікації конституцій різних країн за їх підходами до регулювання права на приватну власність. Так, А.В. Бештанько за результатами аналізу конституцій європейських держав пропонує класифікувати їх норми, пов'язані з правом приватної власності, за різними підставами:

- залежно від глибини розкриття поняття права приватної власності – на конституції, що містять деталізацію права приватної власності на окремі правомочності, та конституції, що не виділяють у праві приватної власності окремі правомочності;
- за ступенем деталізації конституційно-правового регулювання відносин приватної власності – на конституції, що детально регламентують як матеріальні, так і процесуальні аспекти здійснення права приватної власності та конституції, що містять лише корот-

ку згадку про право приватної власності без розкриття змісту даного поняття;

- залежно від способу конституційно-правового регулювання відносин приватної власності – на конституції, що регулюють відносини приватної власності позитивним способом та конституції, що регулюють відносини з приватної власності негативним способом;
- залежно від процедури відчуження приватної власності в публічну власність – на конституції, що передбачають виключно судовий порядок відчуження та конституції, норми яких не встановлюють обов'язковості судової процедури вилучення майна;
- залежно від ставлення до права приватної власності іноземних приватних власників – на конституції, які прямо передбачають обмежувальний режим власності іноземного елемента та конституції, що встановлюють загальний режим майна громадян держави та іноземців [5, с. 66–67].

Л.А. Івершенко, беручи за основу межі конституційного регулювання приватної власності, конституції зарубіжних держав пропонує умовно класифікувати на ті, які приділяють йому у своїх статтях незначне місце, і на ті, що розглядають його ґрунтовніше [2, с. 152]. На нашу думку, цю класифікацію варто доповнити ще однією групою. Відповідно, в конституціях країн ЄС можна виділити три підходи до регулювання права на приватну власність:

- 1) на конституційному рівні тільки гарантується право кожного на приватну власність та вказується, що експропріація можлива лише в інтересах суспільства та за умови відповідної компенсації (наприклад, Конституція Латвії);
- 2) окрім гарантування права на приватну власність і визначення засад експропріації, в конституції додатково врегульовані окремі питання права власності на землю та особливості реалізації права на приватну власність іноземцями, наприклад, конституції Болгарії, Словенії та Румунії (до цієї групи належить й конституція України);

- 3) безпосередньо на конституційному рівні, поруч із загальними засадами права на приватну власність, детально врегульовується питання власності на засоби виробництва, цілі сільськогосподарської політики, засоби боротьби з латифундіями (Конституція Португалії) та особливості процедури експропріації (Конституція Греції).

Отже, норми Конституції України та конституцій окремих країн членів ЄС є ключовим нормативним джерелом дослідження конституційного права на приватну власність. Водночас, не можна залишити поза увагою положення законів та підзаконних нормативно-правових актів, які так чи інакше регулюють порядок реалізації права на приватну власність. Насамперед, звичайно, варто відзначити цивільний кодекс, в якому найширше відображені ці норми. Так, у Цивільному Кодексі України з книга (ст. ст. 316–417) присвячена проблемам права власності та інших речових прав [58]. Відповідно до ст. 316 цього акту, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Також Цивільним кодексом України визначається зміст права власності, суб'єкти права власності, порядок набуття та припинення права власності, особливості правового режиму права власності на землю (земельну ділянку) та права власності на житло тощо. У науковій літературі висувалася пропозиція щодо прийняття нового Закону України «Про власність». На думку Л.А. Івершенко, у новому законі потрібно, зокрема, проголосити принцип, відповідно до якого громадяни можуть мати у приватній власності будь-яке майно, у будь-якій кількості, або будь-якої цінності, якщо законом не передбачено прямих обмежень, та втілити концепцію поділу права на приватне і публічне, відобразити ідею первинності приватного права і вторинності права публічного тощо [2, с. 10]. Як відомо, Закон України «Про власність» [59] втратив чинність у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України. Щоправда на момент захисту дисертації Л.А. Івершенко у 2006 р. Закон України «Про власність» ще не був скасований, проте вже набув чинності новий Цивільний кодекс України. Тому така пропозиція щодо прийняття оновленого Закону України

«Про власність» є не зовсім зрозумілою, оскільки, на нашу думку, ці питання мають регулюватися Цивільним кодексом України, а прийняття закону про власність призведе до плутанини та непотрібного дублювання цих положень.

У Цивільному кодексі Польщі [60] питання права власності врегульовуються в 2 книзі «Власність та інші речові права» (ст. ст. 126–352), а в цивільному Кодексі Латвії [61] в частині 3 «Право власності» (ст. ст. 841–1397). Зауважимо, що в Латвії питання власності в цивільному кодексі врегульовуються більш детально, ніж в Україні та Польщі, оскільки включає положення, які в Україні та Польщі містяться в окремих законах. Важливу роль у нормативному регулюванні права власності на землю в Україні відіграє Земельний кодекс України [62]. Зокрема, розділ III Земельного кодексу України «Права на землю» регламентує безпосередньо право власності на землю та обмеження цього права, розділ IV «Набуття і реалізація права на землю» регламентує порядок набуття приватної власності на землю та припинення прав на землю, а розділ V «Гарантії прав на землю» – захист прав на землю. Оскільки в Польщі та Латвії немає земельних кодексів, то більша частина питань, які врегульовує Земельний кодекс України, містяться або безпосередньо у цивільному кодексі, або в окремих законах.

Окрім цивільних кодексів, які регламентують ключові аспекти реалізації права на приватну власність, низка таких заasad врегульовуються в інших нормативно-правових актах. Багато таких законів стосуються окремих аспектів права власності на нерухоме майно, включно й права власності на земельні ділянки. Наприклад, Закон Польщі «Про управління нерухомістю» [63] встановлює правила експропріації нерухомості та повернення відчуженої нерухомості, об'єднання та розподілу нерухомості, оцінки нерухомості тощо. В Латвії питання реєстрації права власності на земельні ділянки й інше нерухоме майно регулюються Законами Латвії «Про поземельну книгу» [64] та «Про реєстрацію нерухомого майна в поземельних книгах» [65], які визначають підстави та порядок внесення до державних реєстрів прав на земельні ділянки, а також на будівлі та споруди, що набуваються фізичними та юридичними особами, державою та місцевим самоврядуванням. В Україні

це питання врегулюється Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [66], дія якого поширюється на відносини, що виникають у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, розміщене на території України, та обтяжень таких прав. Отже, нормативні джерела дослідження конституційного права на приватну власність є досить різноманітними й мають певні особливості в окремих країнах.

1.2. Історичні етапи конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні та окремих країнах ЄС

У межах цього підрозділу проаналізуємо особливості історичних етапів конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні та окремих країнах ЄС, оскільки дослідження еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність дозволить краще зрозуміти зміст цього конституційного права. Водночас, проблемам еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність в окремих країнах ЄС у вітчизняній юридичній науці приділялося недостатньо уваги. У науковій літературі вказується, що власність як економічна категорія з'явилася одночасно з людським суспільством, відносини власності існували протягом всієї історії і в усіх суспільствах, включаючи первісні [67, с. 17], а остаточне оформлення права приватної власності відбувається в результаті створення держави [2, с. 210]. Низка елементів правового регулювання права на приватну власність сягають найдавніших часів. Так, вчені наголошують, що хоча точна дата виникнення інституту приватної власності й невідома, проте вказують, що він вже був істотно розвинений в Законах XII таблиць [68, с. 37]. Проте в межах цієї роботи ми не будемо заглиблюватися в проблематику спроб нормативно-

правового регулювання права власності на всіх етапах становлення і розвитку цього явища, а зосередимось безпосередньо на історії його конституційно-правового регулювання в Україні та окремих країнах ЄС. Тому логічно, що дослідження саме конституційно-правового регулювання права на приватну власність варто починати з моменту прийняття перших конституційних актів, що діяли на територіях теперішньої України, Польщі та Латвії.

Насамперед проаналізуємо особливості конституційно-правового регулювання права на приватну власність на різних історичних етапах в Україні. На українських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини, на конституційному рівні право на приватну власність набуло закріплення в конституції 1849 р. [69]. У розпалі революційних подій цісар Фердинанд I 25 квітня 1848 р. видав першу австрійську конституцію у формі Конституційної грамоти Австрійського цісарства, відому в історико-правовій літературі як Конституція Піллерсдорфа [70, с. 20]. У науковій літературі перша австрійська конституція характеризується як досить прогресивний для свого часу акт, котрий закріплював, хоч і не в досконалій формі, принцип розподілу влад, передбачав відповідальність уряду перед парламентом та проголошував низку основоположних прав і свобод людини [71, с. 81]. Питанню власності були присвячені §§ 29–31 цього акту, зокрема, відповідно до § 29 все майно перебувало під охороною імперії, воно могло бути обмежене або скасоване лише з міркувань суспільного блага, проте з компенсацією відповідно до закону. Кожен громадянин імперії міг придбати будь-яку нерухомість у всіх частинах країни і заробляти гроші усіма дозволеними шляхами. Вільний рух власності в межах імперських кордонів не підлягав жодним обмеженням.

12 грудня 1867 р. було прийнято Конституцію Австрії, яка складалася з п'яти основних законів (про імперське представництво, про загальні права громадян, про імперський суд, про судову владу, про урядову й виконавчу владу), а Австрійська імперія одержала назву Австро-Угорщина і перетворилася на дуалістичну монархію (відповідно Галичина й Буковина входили до Австрії, а Закарпатська область України – до Угорщини) [72, с. 52]. Конституційний закон про загальні права громадян

приділяв питанню права власності певну увагу. Так, ст. 4 цього акту передбачала, що немає жодних обмежень у вільному розміщенні громадян та майна всередині країни, а відповідно до ст. 5 все майно є непорушним, експропріація може відбуватися лише у випадках і в порядку, визначених законом [73].

Основні засади права на приватну власність в Австрії регламентувалися положеннями Цивільного кодексу Австрії. У першій половині XIX ст. в Європі, зокрема і в Австрії, відбувалися значні соціально-економічні зміни, які потребували подальшого реформування цивільного законодавства, що активізувало кодифікаційні роботи в Австрійській імперії [74, с. 92]. Було створено нову законодавчу комісію, яка повинна була розробити і прийняти новий кодекс. За основу було взято Цивільний кодекс 1797 р., який було перероблено [74, с. 92]. Новий австрійський цивільний кодекс було прийнято 1811 р. (був введений в дію з 1 січня 1812 р.) [75]. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. складався з трьох частин і 1502 §. Відзначимо окремі положення цього акту, які стосувалися права власності. Так, відповідно до § 286 цього кодексу, всі речі на території держави є державним або приватним благом. Приватні блага належить фізичним чи юридичним особам. § 355 передбачав, що усі речі є об'єктами власності, і кожен має право придбати їх особисто або через іншу особу, окрім випадків, коли це прямо заборонено законом. Речі поділялися на матеріальні та нематеріальні, рухомі та нерухомі, цінні та нецінні тощо. Речі, які можна переносити з одного місця в інше, не порушуючи їх сутності, визнавалися рухомими, а всі інші нерухомими. До нерухомості належали також ті речі, які були встановлені на землі з наміром постійно залишатися там. Після розпаду Австро-Угорської імперії Цивільний кодекс Австрії 1811 р., з незначними змінами, продовжував діяти у низці країн, які отримали незалежність після Першої світової війни.

На українських землях, які перебували в складі Російської Імперії, розвиток конституційно-правового регулювання права на приватну власність мав низку особливостей порівняно з українськими землями у складі Австро-Угорської імперії.

Станом на момент початку Лютневої демократичної революції 1917 року в Російській імперії існувала досить розвинена

система законодавчих актів, що регулювали цивільно-правові відносини [76]. Насамперед варто відзначити положення X тому Зводу законів Російської імперії [77]. Так, книга 2 цього Зводу була присвячена порядку набуття та закріплення права на майно. Ст. 383 цього Зводу визначала, що майном є рухомі або нерухомі речі. Своєю чергою, нерухомими речами визнавалися землі, будинки, фабрики, лавки, інші будівлі, а також залізниці. Всі землі поділялися на населені та ненаселені. Важливе значення мала Ст. 421 X тому Зводу законів Російської імперії, відповідно до якої від права приватної власності відрізняється право державної власності, яке полягає у володінні та розпорядженні державним майном. Право власності визнавалося повним, коли в межах, встановлених законом, володіння, користування та розпорядження належать одній особі без стороннього втручання. У той же час, право власності було неповним, коли воно обмежується у володінні, користуванні чи розпорядженні іншими особами.

Також X том Зводу законів Російської імперії детально окреслював коло суб'єктів, яким належить те чи інше право власності. Так, верховне володіння державним майном належало одноособово державній владі Імператорської Величності. Володіння удільним майном належало виключно членам Імператорського дому. Суб'єктами всіх інших прав на майно, в межах передбачених законом, могли бути: члени Імператорського дому, казна, дворянські спільноти, міські та сільські спільноти, а також земські установи, монастирі та церкви, вчені та навчальні заклади, кредитні установи, приватні особи та їх об'єднання, компанії. Схожі положення передбачалося помістити і в Зводі місцевих законів Західних губерній, проект якого був підготовлений, проте так і не був введений в дію [78, с. 331]. Звід місцевих законів Західних губерній становив собою збірник матеріального і процесуального права, який складався з трьох частин. Перша частина була зосереджена у 2 книгах і містила 196 статей, які були присвячені правоздатності осіб різних станів. Друга частина складалася з 5 книг включала 947 статей і була покликана регулювати право власності та сімейне право. Третя частина складалася з 3 книг і містила 896 статей, які регламентували порядок проведення цивільного судового

процесу [79]. З відміною кріпосного права були проголошені буржуазні принципи цивільного права, відповідно, всі піддані Російської Імперії стали носіями цивільних прав і суб'єктами правовідносин, незалежно від статі, національності і віросповідання. Однак, лише з реформами П.А. Столипіна, всі селяни могли реально стати приватними власниками [80, с. 107].

Відповідні зміни нормативно-правового регулювання права на приватну власність відбулися після революційних подій в Російській Імперії 1905 р. Так, 23 квітня 1906 р. були затверджені Основні державні закони [81], підготовка яких почалася після опублікування Маніфесту про удосконалення державного порядку від 17 жовтня 1905 р. [82]. Основні державні закони від 23 квітня 1906 р. були фундаментальним законодавчим актом, що регулював поділ повноважень між імператорською владою і організованим парламентом, що складався з Державної Ради і Державної Думи. Відповідно до ст. 34 Основних державних законів, кожен російський підданий мав право вільно обирати місце проживання, набувати і відчужувати майно і безперешкодно виїжджати за межі держави, а обмеження в цих правах встановлювалися особливими законами. Власність визнавалася недоторканною, примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для будь-якої державної або суспільної користі, допускалося не інакше, як за справедливу і пристойну винагороду. Серед науковців відзначається, що з точки зору конституційного ладу, Основні державні закони були незадовільними, оскільки положення щодо влади, як законодавчої, так і виконавчої, закріплене в них недостатньо чітко, а конституційність межує з поняттям самодержавства [83, с. 106].

За часів діяльності Тимчасового уряду також здійснювалися певні кроки у напрямку розширення прав на приватну власність та їх належного гарантування. Наприклад, в Постанові Тимчасового Уряду «Про скасування віросповідних і національних обмежень» від 22 березня 1917 р. [84] декларувалося, що виходячи з непорушного переконання, що у вільній країні всі громадяни повинні бути рівними перед законом і що совість народу не може миритися з обмеженнями прав окремих громадян залежно від їх віри і походження, Тимчасовий уряд постановив, що всі встановлені чинними законами обмеження

в правах російських громадян, обумовлені приналежністю до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності, скасовуються. Зокрема, йшлося про скасування обмежень щодо місця проживання та пересування, придбання права власності, зайняття будь-якими ремеслами, торгівлею і промисловістю.

Проаналізуємо особливості конституційно-правового регулювання права на приватну власність у період відродження української національної державності (1917–1921 рр.). Політику вітчизняного права в період 1917–1921 рр. визначали близькі українському національно-демократичному руху, який значною мірою був соціалістичним, ідеї [85], що цілковито відобразилося й на конституційно-правовому регулюванні права на приватну власність. Як відзначає М. Бурдін, ті провідні сили України, які мали різні форми власності (земельної, промислової, фінансової тощо), практично були ігноровані В. Винниченком, внаслідок чого в розвитку державотворчих процесів політична і громадська ізоляція національно-патріотичних сил України, які несли передові ідеї приватновласницького розвитку економіки за зразком європейської правової цивілізації, призвела до однобічного сприйняття соціальної ідеї землеволодіння [80, с. 106].

25 листопада 1917 було прийнято Закон Центральної Ради «Про правонаступництво», відповідно до якого продовжували діяти всі закони і постанови, які мали силу на території УНР до 27 жовтня 1917 року, якщо вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради [86]. III Універсал Української Центральної Ради проголосував, що на території УНР скасовується існуюче право власності на поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, кабінетські та церковні землі [87]. Цим актом також визначалося, що землі є власністю всього трудового народу, й доручалося Генеральному Секретареві по земельних справах розробити закон про розпорядження земельними ресурсами. Водночас, серед урядовців були й ті, які не поділяли думку про скасування земельної власності, і тому між урядом і земельним секретаріатом виникли непорозуміння, оскільки деякі урядовці вважали, що скасування земельної власності є помилковим й матиме згубні наслід-

ки для розбудови УНР [80, с. 107]. Ці положення знайшли відображення та розвиток у IV Універсалі Української Центральної Ради [88], де зазначалося, що комісія вже розробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, а Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів для того, щоб передача землі в руки трудящих через земельні комітети відбулась вже до початку весняних робіт. Ліси, води та надра переходили у розпорядження держави. Нарешті, 18 січня 1918 р. було прийнято Тимчасовий земельний закон [89, с. 128–130]. Цей закон складався з трьох розділів, що містили 33 статті. Зокрема, в 1 розділі цього закону відображалось положення III Універсалу про те, що право власності на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами в межах УНР скасовується. Ці об'єкти оголошувалися «добром» народу УНР, на користування яким мали право всі громадяни незалежно від статі, віросповідання та національності. Користування поверхнею землі дозволялося, зокрема, для приватно-трудового господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами. Нормою для приватно-трудових господарств визначався такий розмір земельної ділянки, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства. В той же час, ця норма не могла перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства. Встановлення цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом та з подальшим затвердженням центрального органу державної влади. Також право користування землею могло переходити в спадщину. Відзначимо, що в Конституції УНР від 29 квітня 1918 р [90] право на приватну власність не було відображено. У науковій літературі таке положення справедливо оцінюється як недолік цього акту. Наприклад, Є.С. Логвиненко наголошує, що суттєвою прогалиною Конституції УНР була відсутність положень про майнові права громадян (приватна власність на засоби виробництва, землю в принципі не заперечувалася, але й не гарантувалася) [91, с. 183].

У період Гетьманату підходи до нормативно-правового регулювання права на приватну власність зазнали суттєвих змін. За період неповних восьми місяців існування Гетьманату державній владі вдалося провести цілий ряд заходів, покликаних відновити баланс між приватною власністю і публічними інтересами держави, а земельне законодавство було націлене на скасування загальнонародної і відновлення приватної власності на земельні ресурси України [92, с. 233]. Так, у Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р. Гетьман П. Скоропадський постановляв, що право приватної власності, як фундамент культури і цивілізації, відбудовується в повні мірі, а всі розпорядження колишнього Українського Уряду, а також тимчасового уряду відмінюються і скасовуються. Проголошувалася повна свобода по укладенню угод щодо купівлі-продажу землі. Водночас передбачалося вжити заходи з відчуження земель за їх дійсною вартістю від великих землевласників, для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів [93]. Також 29 квітня 1918 р. було прийнято Закон про тимчасовий державний устрій України [94], ст. 19 якого проголошувала, що власність є неторкана, примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської «користи», може здійснюватися не інакше, як за відповідну оплату.

Важливе значення для регулювання права на приватну власність мав прийнятий 14 червня 1918 р. Закон «Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями» [95]. Ст. 1 цього закону надавала право кожному власнику сільськогосподарських та лісових «маєтностей», в тому числі й землі, продавати їх без обмеження розміру. Разом з тим, встановлювалися й обмеження щодо розміру земельних ділянок, які могли бути придбані однією особою. Так, відповідно до ст. 3 Закону «Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями», одна фізична або юридична особа мала право набувати шляхом укладення договору купівлі-продажу або через дарування сільськогосподарські землі не більше як 25 десятин, а земельні товариства окремих приватних осіб – у розмірі, що не перевищує 25 десятин в розрахунку на одного члена товариства. Набуття земельних ділянок у розмірах, що перевищують зазна-

чені, допускалося тільки з дозволу Міністра Земельних Справ для громадських, промислових або культурно-господарських цілей. Водночас, земельні ділянки, які продавалися на публічних торгах у порядку примусового стягнення іпотечних і приватних боргів, можна було купувати без обмеження їх розміру. Відзначимо також положення ст. 14 цього закону, за якою купчі і дарчі записи, складені до 31 грудня 1917 р., підлягали затвердженню без застосування встановлених законом норм. Тобто, передбачені обмеження не поширювалися на набуте раніше право приватної власності на землю. 23 серпня 1918 року був прийнятий закон, відповідно до якого договір оренди на позаміські сільськогосподарські землі, незалежно від його умов та строків, не був перепорою для продажу цих земельних ділянок, якщо такий продаж відбувається з дотриманням умов, визначених Законом «Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями», а договір оренди після затвердження акту про продаж втрачав силу [96].

За часів Директорії питання правового регулювання права на приватну власність, насамперед права власності на землю, вчергове зазнало кардинальних змін. Так, відповідно до Декларації Української Директорії від 26 грудня 1918 р. [97], до повного вирішення земельної реформи Директорія УНР оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з колишнім гетьманом. Право розпорядження цією землею належить Директорії УНР. Ця постановка стосується також монастирських, церковних і казенних земель. Закон «Про землю в Українській Народній Республіці» від 8 січня 1919 р. [98, с. 413-414] у першому розділі проголосував, що право приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами в межах УНР скасовується, всі землі з їх водами, лісами, надземними і підземними природними багатствами стають «добром» народу УНР. Розпорядження всіма землями з їх водами, лісами, надземними і підземними багатствами належить верховній владі УНР. Варто погодитися з думкою, що закон від

8 січня 1919 р. не відновлював, але певною мірою модифікував відповідний закон Центральної Ради [92, с. 234]. Отже, в період відродження української національної державності конституційно-правове регулювання права на приватну власність на-вряд чи можна вважати успішним та послідовним. Поруч із браком часу та постійними військовими діями, серед основних причин цього також варто назвати те, що за цей нетривалий період так і не було вироблено єдиної концепції регулювання цього інституту, не кажучи вже про прийняття ґрунтовних нормативно-правових актів у цій сфері та їх реалізацію.

Цікавим з точки зору вивчення еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні є міжвоєнний період. Як відомо, на той час українські землі перебували у складі чотирьох різних держав (СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії), відповідно підходи до конституційно-правового регулювання названого інституту в цих країнах суттєво різнилися. На особливостях конституційно-правового регулювання права на приватну власність на українських землях, що перебували у міжвоєнний період в складі Польщі, окремо зупинятися не будемо, оскільки нижче вони будуть окреслені під час дослідження історичних етапів конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Польщі. Натомість проаналізуємо основні засади такого регулювання на українських землях, що перебували у складі СРСР, Чехословаччини та Румунії.

У Чехословаччині основні засади права на приватну власність закріплювалися на конституційному рівні. Так, відповідно до § 108 Конституції Чехословацької Республіки від 29 лютого 1920 р. [99], кожен чехословацький громадянин може оселитися в будь-якому місці Чехословацької Республіки, придбати там нерухомість та здійснювати прибуткову діяльність у межах загальних законодавчих положень. Обмеження цього права можливе лише в інтересах суспільства й на підставі закону. У свою чергу, § 109 Конституції Чехословацької Республіки декларував, що приватна власність може бути обмежена лише законом, а експропріація можлива тільки на підставі закону та за умови відшкодування збитків, якщо законом не передбачено, що компенсація не надається. Отже, право на приватну

власність гарантувалося на конституційному рівні. Реалізація конституційного права на приватну власність у Чехословаччині регламентувалася Австрійським Цивільним кодексом 1911 р. [75], який продовжував діяти у Чехословаччині до 1950 р., коли його дія була припинена Цивільним кодексом Чехословаччини [100].

Окреслимо основні засади конституційно-правового регулювання права на приватну власність на українських землях, які після Першої світової війни перебували у складі Румунського Королівства. Насамперед відзначимо, що Конституція Румунського Королівства від 29 березня 1923 р. [101] досить широко та детально регламентувала право приватної власності, можливість його обмеження та особливості реалізації, що було нетипово для тогочасних конституцій. Так, відповідно до ст. 17 Конституції Румунського Королівства, власність будь-якого виду, а також державні боргові зобов'язання гарантуються. Органи державної влади у визначених випадках мали право використовувати для робіт, що становлять суспільний інтерес, земельні ділянки під будь-якими об'єктами нерухомості із одночасним відшкодуванням збитків, нанесених вилученням землі та існуючих будівель. У разі недосягнення домовленості відповідна компенсація встановлювалася судом. Ніхто не міг бути позбавлений права власності інакше, як для суспільно корисних цілей та після попередньої справедливої компенсації. Передбачалося, що спеціальний закон визначатиме види суспільно корисних цілей, порядок та спосіб експропріації. Окрім експропріації для потреб будівництва доріг, закладів охорони здоров'я, оборони країни, інші види суспільно корисних цілей повинні бути встановлені законами, які проголосовані 2/3 голосів. Низка питань реалізації конституційного права на приватну власність містилася також в ст. ст. 18–20 Конституції Румунського Королівства. Наприклад, ст. 18 передбачала, що тільки румуни та натуралізовані румуни можуть придбати сільськогосподарську нерухомість. Тобто, діяло обмеження на можливість перебування у власності іноземців об'єктів нерухомого майна, що використовуються для сільськогосподарських потреб, насамперед це, звичайно, земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Водночас, ст. ст. 19–20 регулювали право власності

на надра та водні об'єкти. Основні законодавчі засади реалізації права на приватну власність у Румунському Королівстві визначалися Цивільним Кодексом від 26 листопада 1864 р. [102]. Зокрема, ст. 480 цього кодексу декларувала, що власність – це право людини користуватися річчю і розпоряджатися нею виключно і абсолютно, але в межах, визначених законом, а ст. 481 передбачала, що ніхто не може бути змушений передати своє майно, за винятком його вилучення для суспільної користі та отримання справедливої попередньої компенсації.

Після створення СРСР, конституційно-правове регулювання права приватної власності на тих землях, що ввійшли до Української Соціалістичної Радянської Республіки, зазнало істотних змін. У цей період право Української Соціалістичної Радянської Республіки відображало класові інтереси пролетарської держави, які орієнтувалися на революційній доцільності і правовій свідомості, і спостерігалось прагнення перейти від товарно-грошових відносин до безтоварного продуктообміну, внаслідок чого диспозитивні засади регулювання майнових відносин замінюються адміністративним методом [92, с. 235]. Так, 29 листопада 1922 р. був прийнятий Земельний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки [103], який не передбачав права приватної власності на землю. Ст. 1 цього кодексу декларувала, що право приватної власності на землю, надра, води і ліси в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки скасовано назавжди, всі землі в межах республіки, в чиєму б віданні вони не перебували, складають власність держави. Всі землі сільськогосподарського призначення, а також землі, що можуть бути використані для сільськогосподарського виробництва, складала єдиний державний земельний фонд, який знаходиться у віданні Народного Комісаріату Землеробства і його місцевих органів.

У Цивільному кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки від 16 грудня 1922 р. (набув чинності 1 лютого 1923 р. та повністю наслідував відповідний кодекс РСФСР [76]) також закріплювалося положення, що земля становить власність держави і не може бути предметом приватного обороту, а володіння землею допускається лише на правах користування. Відповідно, зі скасуванням приватної власності на землю,

поділ майна на рухоме і нерухоме скасовано [104]. Цивільний кодекс розрізняв три форми власності: державна (націоналізована і муніципалізована), кооперативна та приватна. Причому об'єктами права приватної власності могли бути тільки не націоналізовані будівлі, торгові та промислові підприємства, що мають найманих робітників не вище передбаченої особливими законами кількості, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта, предмети хатнього вжитку, господарства та особистого споживання, товари, які продавати законом не заборонено та інше майно не вилучене з приватного обороту. Встановлювалися й відповідні обмеження щодо права на приватну власність, наприклад, відповідно до ст. 182 Цивільного кодексу Української Соціалістичної Радянської Республіки, не націоналізовані жилі будівлі могли бути предметом купівлі-продажу тільки якщо внаслідок цих договорів у покупця, його дружини і неповнолітніх дітей не було більше одного будинку. Тобто у власності однієї сім'ї не могло бути більше одного будинку. Також у науковій літературі звертається увага, що незважаючи на закріплені в Цивільному кодексі положення щодо права на приватну власність, забудову і заставу, низка обмежень, встановлених цим актом, фактично позбавляли підприємця можливості здійснювати будь-яку помітну діяльність, засновану на його ініціативі, заповзятливості та власній волі [105]. На початках непу дозволили діяльність приватних та кооперативних підприємств. У галузі майнових прав громадянам надавали: право власності на денационалізовані будівлі в міських і сільських місцевостях, із правом відчуження цих будівель та з передачею покупцеві права оренди на земельні ділянки під будівлі; право забудови на підставі укладених договорів із місцевими органами влади на строк не більше 49 років; право власності на рухоме майно (на промислові і торговельні підприємства, знаряддя, засоби виробництва і товари, на грошові капітали, предмети домашнього господарства й особистого вжитку); право на товарні знаки [2, с. 64-65].

З прийняттям конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15 травня 1929 р. низка положень, які мали ключове значення для права на приватну власність, на-

були конституційного закріплення. Так, відповідно до ст. 11 Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15 травня 1929 р. [106], вся земля, надра, ліси і води, а також фабрики, заводи, банки, залізничний, водний та повітряний транспорт і засоби зв'язку є соціалістичною державною власністю на підставах, визначених законодавством СРСР і Української Соціалістичної Радянської Республіки, а зовнішня торгівля визнається державною монополією. Отже, на конституційному рівні було скасовано право приватної власності на землю, заводи, фабрики та низку інших об'єктів.

У конституції УРСР 1937 р. [107] положення щодо права власності були описані значно детальніше у порівнянні з конституцією 1929 р. Зокрема, в ст. 4 Конституції УРСР 1937 р. зазначалося, що економічну основу УРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Соціалістична власність встановлювалася або в формі державної власності (всенародної), або в формі кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань). Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства, а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах проголошувалися державною власністю. Ст. 10 Конституції УРСР 1937 р. була присвячена особистій власності громадян. Зокрема відзначалося, що право особистої власності громадян на їх трудові прибутки та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатнє господарство, на предмети хатнього господарства і вжитку, на предмети особистого споживання та комфорту, а також право спадкування особистої власності охороняються законом.

Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. [108] не вніс принципових змін до правого регулювання права на приватну власність, водночас у ньому було уточнено та деталізовано низку положень щодо приватної власності. Наприклад, де-

тальніше були врегульовані питання, пов'язані зі здійсненням права спільної власності, зокрема, було передбачено, що спільна власність може бути частковою (із заздалегідь визначеними частками) і сумісною (без попереднього визначення часток). 8 липня 1970 р. був прийнятий новий Земельний кодекс УРСР [109], у преамбулі до якого наголошувалося наступне: «Державна власність на землю сприяє створенню в нашій країні матеріально-технічної бази комунізму, поступовому переходові до комуністичних суспільних відносин і ліквідації відмінності між містом і селом». У земельному законодавстві, як і в цивільному, прийняття нового кодексу не привнесло істотних змін у правовий режим приватної власності. Так, відповідно до ст. 3 нового Земельного кодексу УРСР, земля визначалася виключною власністю держави і надавалася тільки в користування. Будь-які дії, які прямій або опосередковано порушували право державної власності на землю, заборонялися. Ст. 90 цього кодексу передбачала, що на міських землях при переході права власності на будівлю переходить також і право користування земельною ділянкою або її частиною.

У новій Конституції УРСР, прийнятій 20 квітня 1978 р. [110], питанням власності була присвячена 2 Глава «Економічна система». Тут зберігалися положення про виключно державну власність на землю, надра, ліси тощо. Ст. 10 передбачала, що Основу економічної системи УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва, яка могла бути у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності. Безпосередньо в тексті Конституції УРСР містилася заборона на використання соціалістичної власності з метою особистої наживи та в інших корисливих цілях. Основу особистої власності громадян УРСР становили трудові доходи. В особистій власності громадян могли бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, житловий будинок, а також трудові заощадження. Земельні ділянки могли надаватися громадянам тільки в користування, зокрема для ведення підсобного господарства, садівництва та городництва, а також для індивідуального житлового будівництва. На громадян УРСР покладался конституційний обов'язок раціонально використовувати надані їм в користування земельні ділянки.

Також ч. 3 ст. 13 містила застереження, що майно, яке є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів та використовуватися на шкоду інтересам суспільства.

Невдовзі після прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [111] були внесені й відповідні зміни до Конституції УРСР, які стосувалися, зокрема, й права власності. Дію 2 Глави Конституції УРСР, яка визначала засади права власності, було припинено Законом УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 24 жовтня 1990 р. [112] до прийняття нової конституції. Саме з цього часу почалися поступові зміни до законодавства, що регламентували питання права власності, спрямовані на відхід від тоталітарних підходів у цій сфері. Варто відзначити Закон УРСР «Про власність» [59] від 7 лютого 1991 р. У первинній редакції цього закону проголошувалося, що власність в УРСР виступає в трьох формах: індивідуальна (особиста і приватна трудова), колективна та державна, які є рівноправними. Водночас, відповідно до ст. 9 цього закону, земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони проголошувалися об'єктами права виключної власності народу України, а громадянам для ведення селянського (фермерського) й особистого підсобного господарства, садівництва, будівництва та обслуговування жилих будинків і задоволення інших потреб, передбачених законом, земля надавалася у довічне успадковане володіння. Отже, земля ще не могла перебувати у громадян на праві приватної власності (це положення відображалося й у новому Земельному кодексі [113]), хоча в Постанові Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. [114] вказувалося, що земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в УРСР у зв'язку з переходом економіки до ринкових відносин. Проте завданням цієї реформи визначався перерозподіл землі з одночасним наданням її у довічне успадковане володіння громадянам, постійне володіння колгоспам, радгоспам, іншим підприємствам, установам і організаціям, а також у користування з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм

господарювання на землі. Тільки 5 травня 1993 року в це положення були внесені зміни, які передбачали, що завданням земельної реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі [115].

Започатковані в 1990-1991 рр. процеси з демократизації конституційно-правового регулювання права на приватну власність знайшли продовження та розвиток після проголошення незалежності України, зокрема; в тексті Закону України «Про власність» слова «індивідуальна власність» були замінені словами «приватна власність». Суб'єктами права приватної власності в Україні визначалися громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Перехід до ринкових реформ зумовив, насамперед, необхідність докорінних змін у системі відносин власності шляхом ліквідації соціалістичної власності з одержавленою економікою та утвердження рівноправності приватної та інших форм власності, використання можливостей різних організаційних форм господарювання з метою утворення приватного сектора економіки [2, с. 129]. Важлива роль для встановлення права на приватну власність належала низці інших нормативно-правових актів, що були прийняті в першій половині 90-х років ХХ ст., наприклад, Закону України «Про підприємництво» [116], Закону України «Про підприємства в Україні» [117], Закону України «Про приватизацію державного майна» [118], Декрету КМУ «Про приватизацію земельних ділянок» [119] тощо. Так, ст. 1 Закону України «Про приватизацію державного майна» під приватизацією державного майна визначала платне відчуження майна, що перебуває у державній власності, у тому числі разом із земельною ділянкою державної власності, на якій розташований об'єкт, що підлягає приватизації, на користь фізичних та юридичних осіб, які можуть бути покупцями відповідно до законодавства, з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів для здійснення структурної перебудови національної економіки. Остаточний перехід від тоталітарних підходів нор-

мативно-правового регулювання права на приватну власність відбувся з прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України [46], у якій отримали закріплення демократичні засади такого регулювання. Визначною подією для регулювання права на приватну власність стало прийняття нового Цивільного кодексу України [58], який набрав чинності з 1 січня 2004 р. Необхідно зауважити, що навіть після прийняття конституції та нового цивільного кодексу конституційно-правове регулювання права на приватну власність в Україні містило низку проблем та недоліків, окремі з яких не отримали відповідного законодавчого вирішення й по сьогодні. Водночас підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [120] ставить перед Україною нові виклики щодо приведення національного законодавства у цій сфері до норм та стандартів ЄС.

Отже, можемо виокремити такі основні етапи конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні:

- перший етап почався з моменту прийняття перших конституційних актів на українських землях і тривав до початку Першої світової війни. Характеризувався суттєвими відмінностями конституційно-правового регулювання права на приватну власність на українських землях, які перебували в складі Російської Імперії та українськими землями у складі Австро-Угорської імперії.
- другий етап пов'язаний з відродженням української національної державності (1917–1921 рр.). Незважаючи на нетривалість цього історичного періоду, у його межах декілька разів кардинально змінювалися законодавчі підходи до регулювання права на приватну власність. Водночас жодна з пропонованих у цей період моделей правового регулювання права на приватну власність так і не отримала належного всебічного законодавчого врегулювання через брак часу, постійні військові дії, відсутність чіткої концепції нормативно-правового регулювання цього інституту та низку інших факторів;
- третій етап охоплює міжвоєнний період (1918–1939 рр.). Особливістю цього етапу є те, що українські

землі опинилися у складі 4 різних європейських країн. Відповідно і конституційно-правове регулювання права на приватну власність на різних територіях України різнилося. Якщо в Польщі, Чехословаччині та Румунії конституційно-правове регулювання права на приватну власність відбувалося на демократичних засадах, то в тих частинах України, які опинилися в складі СРСР, спостерігалось скасування права приватної власності.

- четвертий етап (1945–1990 рр.) характеризується поширенням на всю територію сучасної України законодавства СРСР та УРСР, що регулювало право на приватну власність;
- п'ятий етап (1990–1996 рр.). Саме в 1990 р. в законодавстві України відбулися перші зміни, спрямовані на відновлення інституту приватної власності. Після проголошення незалежності ці процеси зазнали істотного прискорення.
- шостий етап почався з прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. й триває по теперішній день. Саме в 1996 р. на конституційному рівні набули закріплення демократичні підходи до правового регулювання права на приватну власність, що отримало відображення та подальший розвиток у вітчизняному законодавстві.

Проаналізуємо особливості еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність у окремих країнах ЄС. Аналіз саме досвіду Польщі у цьому аспекті вбачається актуальним як з огляду на використання позитивного досвіду Польщі на шляху до євроінтеграції, так і в розрізі того, що на певних історичних етапах на окремих українських землях ці питання врегульовувалися польським законодавством. Під час дослідження еволюції правового регулювання права на приватну власність у науковій літературі пропонується виділяти відповідні історичні етапи. Наприклад, Л.А. Івершенко наводить таку історичну послідовність розвитку систем права приватної власності: приватна власність на засоби виробництва, насамперед йдеться про власність на раба і землю (рабовласницька держава); система, яка допускала подрібнення

права приватної власності серед безлічі окремих приватних власників (феодална епоха); система, при якій за необхідне вважалося зосередження правомочності в руках єдиного власника (епоха класичного капіталізму); система, що розглядає право приватної власності як сукупність відповідних правомочностей, котрі в свою чергу можуть нескінченно поділятися, комбінуватися й рекомбінуватися (XX ст.) [2, с. 49].

Польські науковці початки конституційно-правового регулювання права приватної власності в польському праві відносять до XVIII ст. Саме тоді Закон про міста від 3 травня 1791 р., а також Закон про міста від 18 квітня 1791 р. запровадили гарантію власності на товари, що належать міщанам [13, с. 183]. XIX століття привнесло свої особливості у розвиток польського конституціоналізму з точки зору еволюції права власності. Вони ґрунтувалися на кількох нормативно-правових актах, які були досить різними за своєю сутністю. Так, Конституція Варшавського герцогства від 22 липня 1807 р. [121] у ст. 69 проголошувала, що Кодекс Наполеона буде цивільним законодавчим актом Варшавського герцогства. Конституція Королівства Польського від 27 листопада 1815 р. [122] прийняла формулу власності як священну і недоторканну інституцію, що підлягає надзвичайному захисту. Ст. 26 цього акту проголошувала, що вся властивість будь-якого типу є священною та недоторканою. Жоден орган влади не має права порушувати його ні за яких обставин. Кожен, хто вторгнеться в чужу власність, буде вважатися порушником громадської безпеки і підлягає покаранню як такий. Органічний статут Королівства Польського від 26 лютого 1832 р., Виданий Миколою I, визнав майно священним і недоторканим як для окремих осіб, так і для їх об'єднань [123].

До кінця Першої світової війни Сеймська конституційна комісія Тимчасової Державної Ради Королівства Польського розробила проект конституції, який повинен був стати основою відродженої польської держави. Цей документ передбачав право приватної власності, визнаючи його недоторканим. Повна або часткова експропріація допускалася лише на підставі закону, мала супроводжуватися загальною корисністю та справедливою компенсацією. Цей документ, незважаючи на те, що

він був підготовлений напередодні відновлення незалежності Польщі, так і не був реалізований після закінчення Першої світової війни, проте низка його положень знайшли відображення та розвиток у подальшому при підготовці і прийнятті Конституції Польщі [14, с. 136]. Було розроблено й низку інших проектів конституції, підходи до регулювання права власності у яких суттєво різнилися.

Важливою подією в правовому регулюванні права приватної власності стало прийняття 17 березня 1921 Конституції Польщі [124]. У названому акті питанню права власності приділялася увага у низці статей. Так, відповідно до ст. 95 цієї конституції, Республіка Польща забезпечувала на своїй території повний захист життя, свободи та власності для всіх незалежно від походження, національності, мови, раси чи віросповідання. Тобто на конституційному заборонялися будь-які прояви дискримінації щодо реалізації права на приватну власність за ознаками походження, національності, мови, раси, віросповідання тощо. Широко питання права власності були врегульовані у ст. 99 Конституції Польщі 1921 р. Зокрема проголошувалося, що Республіка Польща визнає всю власність (як окремих громадян, так і об'єднання громадян, органів місцевого самоврядування та, нарешті, самої держави) як одну із найважливіших основ суспільної системи та правового порядку і гарантує всім жителям, установам та громадам захист своєї власності. Позбавлення або обмеження права власності допускалося лише у випадках, передбачених законом з міркувань вищої суспільної корисності, та за умови відповідної компенсації. Тобто Конституція Польщі допускала експропріацію, проте тільки у випадках, передбачених законом, та виключно за умови компенсації експропрійованого майна. Ця ж стаття передбачала, що лише закон може встановлювати, які товари та в якій мірі мають бути виключно державною власністю і наскільки права громадян та їх юридично визнаних асоціацій на безкоштовне використання землі, води, корисних копалин та інших природних скарбів можуть бути обмежені з міркувань вищої суспільної корисності. Окрема увага в аналізованій конституції приділялася питанню власності на землю. Зокрема, закріплювалася норма, що земля, як один із найважливіших факторів існування на-

ції та держави, не може бути об'єктом необмеженої торгівлі, а закони повинні регулювати право на придбання землі та регулювання обороту землі з урахуванням положення, що сільськогосподарська система Республіки Польща має базуватися на фермерських господарствах, які перебувають у приватній власності. Варто також відзначити Закон Польщі «Про придбання нерухомого майна іноземцями», який був прийнятий 24 березня 1920, тобто за рік до прийняття Конституції Польщі, та діє в Польщі й по теперішній час (з відповідними змінами та доповненнями) [125]. Цей законодавчий акт встановлював особливості права власності нерухоме майно стосовно іноземців.

Також у міжвоєнний період було прийнято низку інших нормативно-правових актів, які так чи інакше врегульовували різні аспекти питання права на приватну власність, зокрема, Указ Президента Польщі «Про право власності на приміщення» від 24 жовтня 1934 р. [126], Розпорядження Міністра юстиції Польщі від 28 жовтня 1934 р. «Про порядок відображення в іпотечних книгах права відчужувати право власності на приміщення та інші права власності на такі приміщення» [127], Указ Президента Республіки Польща від 24 вересня 1934 р. «Закон про експропріаційне провадження» [128], Указ Президента Республіки Польща від 24 вересня 1934 р. «Про експропріацію для залізничних колій» [129] тощо.

Після 14 років дії Конституція Польщі 1921 р. була замінена новою конституцією. Конституційний акт від 23 квітня 1935 р. [130] встановив іншу модель держави з домінуючою роллю виконавчої влади, уособленої Президентом і обмеженою роллю парламенту [131]. На відміну від конституції 1921 р., нова Конституція Польщі не містила окремих положень, присвячених регулюванню права власності. Отже, саме у міжвоєнний період в Польщі були закладені підвалини демократичного регулювання права приватної власності, а низка положень, прийнятих у цей історичний період, продовжують діяти в сучасному польському законодавстві.

Після закінчення Другої світової війни в Польщі відбулися політичні зміни, була запроваджена система народної демократії, де влада належала трудящим міст і сіл. Конституція Польщі 1935 р. була скасована, а довоєнні ідеї, виражені в ст. 99

Конституції Польщі 1921 р. та концептуально підтримувані в Конституції 1935 р., згідно з якою приватна власність громадян була однією з найважливіших основ суспільного ладу та правового порядку, не знайшли продовження в нових суспільно-політичних реаліях. На їх місці з'явилися нові концепції ролі та значення власності, які були тісно пов'язані з проголошеною економічною системою, заснованою на соціальній, головним чином державній власності на засоби виробництва [13, с. 185]. Ці положення знайшли своє вираження у змісті нової Конституції Польської Народної Республіки від 22 липня 1952 р. [132]. У цей історичний період польські вчені виділяють такі види власності [133, с. 191-192]:

- а) суспільна власність, до якої, в свою чергу, включається державна власність (загальнодержавна), а також кооперативна власність (групова власність). Зокрема, ст. 8 Конституції Польської Народної Республіки декларувала, що загальнодержавною власністю є родовища корисних копалин, води, державні ліси, шахти, дороги, залізничний, водний та повітряний транспорт, засоби зв'язку, банки, державні промислові заводи, державні господарства та державні машинні центри тощо, а відповідно до ст. 11 Польська Народна Республіка підтримувала розвиток різних форм кооперативного руху в місті та на селі й надавала йому всебічну допомогу; відповідно кооперативне майно, як суспільна власність, забезпечувалося особливим захистом (в 1953 р. було прийнято спеціальний Декрет про захист суспільної власності [134]);
- б) індивідуальна власність. Так, ст. 12 Конституції Польської Народної Республіки вказувала на визнання та захист індивідуальної власності та права на спадщину землі, будівель та інших засобів виробництва, що належать селянам та ремісникам;
- в) особиста власність громадян. Ст. 13 Конституції Польської Народної Республіки гарантувала повний захист та право на спадщину особистої власності громадян.

Така ситуація тривала до кінця 1980-х років, коли в Польщі почалися демократичні процеси, які цілковито позначи-

лися і на конституційному регулюванні права на приватну власність. 29 грудня 1989 року були внесені зміни до Конституції Польської Народної Республіки, які передбачили, що Республіка Польща гарантує свободу господарської діяльності незалежно від форми власності, а також захищає власність та право на спадщину й забезпечує повний захист особистої власності, а експропріація дозволена лише для забезпечення суспільних цілей та за умови справедливої компенсації [135]. Ці положення дозволили внести відповідні зміни до Цивільного Кодексу Польщі [60], Закону «Про землеустрій та експропріацію нерухомого майна» [136] та низки інших законодавчих актів. Зокрема, Цивільний Кодекс Польщі вже виділяв особисте майно фізичних осіб, державну, муніципальну та приватну власність.

Остаточний перехід до демократичних засад регулювання права на приватну власність у Польщі був оформлений із прийняттям 2 квітня 1997 р. Конституції Польщі [47], яка є чинною й на теперішній час. Так, відповідно до ст. 21 цього акту, Польська Республіка охороняє власність і право спадкування. Експропріація допустима лише у випадку, якщо вона здійснюється в публічних цілях і тягне за собою справедливе відшкодування. Чергові суттєві зміни до конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Польщі відбулися у зв'язку з її вступом до ЄС. Для набуття членства в ЄС Польщі довелося привести низку положень свого національного законодавства, в тому числі й актів, що регламентують право на приватну власність, до норм та стандартів ЄС. Такі зміни відбувалися як перед вступом Польщі до ЄС, так і після набуття нею статусу країн-члена ЄС, і стосувалися виконання Польщею взятих на себе зобов'язань у сфері регулювання права на приватну власність. Наприклад, протягом 12 років з моменту вступу до ЄС Польща була повинна зняти стосовно громадян ЄС обмеження щодо права власності на землю та іншу нерухомість.

Отже, можемо виділити чотири основні етапи еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Польщі.

Перший етап тривав до 1918 р. й характеризувався відсутністю єдиного конституційно-правового регулювання права на при-

ватну власність, оскільки польські землі перебували у складі трьох різних держав, відповідно на окремих територіях спостерігалися суттєві відмінності у підходах до такого регулювання.

Другий етап почався з проголошення незалежності Польщі в 1918 р. та тривав до початку Другої світової війни. Історико-правові дослідження саме цього періоду є особливо актуальними для України, оскільки значна частина українських земель у міжвоєнний період перебувала у її складі. Конституція Польщі 1921 р. досить детально врегульовувала питання приватної власності, зокрема визначалися умови експропріації та закріплювалися окремі особливості реалізації права на землю. Також в цей період було прийнято ряд законодавчих актів, які регламентували ті чи інші аспекти права на приватну власність в Польщі. Саме у міжвоєнний період в Польщі були закладені підвалини демократичного регулювання права приватної власності, а низка положень, прийнятих в цей історичний період, продовжують діяти в сучасному польському законодавстві.

Третій етап почався після закінчення Другої світової війни та тривав до 1989 р. й характеризується згортанням демократичних досягнень у сфері регулювання права на приватну власність, що були здобуті у міжвоєнний період, та законодавчим впровадженням соціалістичних підходів до власності.

Четвертий етап почався 1989 р. із внесення змін до Конституції Польської Народної Республіки. У межах цього етапу варто виділяти два окремі періоди. Перший період характеризується запровадженням першочергових законодавчих змін, спрямованих на демократизацію регулювання права на приватну власність і його приведення у відповідність до основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав та свобод людини і громадянина. Цей процес можна вважати завершеним із прийняттям Конституції Польщі 1997 року. Другий період пов'язаний з процесом вступу Польщі до ЄС й супроводжується приведенням національного законодавства, в тому числі й актів, що регламентують право на приватну власність, до норм та стандартів ЄС. Такі зміни відбувалися як перед вступом Польщі до ЄС, так і після набуття нею статусу країн-члена ЄС і стосувалися виконання Польщею взятих на себе зобов'язань у сфері регулювання права на приватну власність [137,

с. 176]. Отже, основні етапи еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Польщі та в Україні є досить схожими.

Еволюція конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Латвії загалом є досить схожою з такою еволюцією в Польщі, проте має деякі особливості. Однією з таких особливостей еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Латвії, порівняно з Україною та Польщею, є те, що її перший етап відбувся в межах законодавства однієї країни (хоча на різних територіях і спостерігалися різні підходи до регулювання питання права приватної власності). Отже, до отримання незалежності в 1918 р. розвиток права на приватну власність у Латвії відбувся в контексті законодавства Російської Імперії, хоча й із певними особливостями (наприклад, кріпосне право на території Латвії було скасовано на 50 років раніше, ніж на іншій території Російської Імперії). Так, на значній території сучасної Латвії засади права на приватну регулювалися «Сводом местных узаконений губерний Остзейских» [138]. Зокрема, всі речі поділялися на рухомі та нерухомі залежно від того, чи можуть вони бути переміщені з одного місця в інше без їх зовнішнього пошкодження. Відповідно до ст. 574 цього акту, той, хто користується або бажає скористатися «вигодами» від речі, повинен нести і всі впливаючі з цього «невигоди», під якими розумілися витрати на утримання речі та відповідні обов'язки власника. Ст. 625 передбачала, що право власності можливе, якщо річ перебуває у повному володінні відповідної особи і якщо ця особа виявила бажання розпоряджатися річчю на правах власника. Набувати право власності могла будь-яка особа, яка на це здатна і вправі самостійно виражати свою волю. Для набуття права власності на річ було необхідно, з одного боку, вступити у володіння річчю, а з іншого – поєднаний з вступом у володіння намір утримати цю річ за собою як власник. Варто відзначити, що безпосередньо в самому зведенні законів губерній Остзейских передбачалися різні підходи до регулювання окремих аспектів права на приватну власність для різних територій, на яких воно поширювалося. Наприклад, розділ 1 глави 6 врегульовував питання «земских именовий» в Ліфляндії,

острові Езель та Естляндії, а розділ 2 глави 6 був присвячений особливостям правового регулювання «земських іменей» в Курляндії [138]. Отже, хоча всі латвійські землі й перебували в складі однієї країни, проте нормативне регулювання права на приватну власність на окремих територіях країни характеризувалося різними підходами та мало низку особливостей.

Здобувши незалежність в 1918 р., Латвія активно почала формувати власну систему нормативно-правових актів, які регламентували право на приватну власність. Прийнята 15 лютого 1922 р. Конституція Латвійської Республіки проголошувала, що Латвія є незалежною демократичною республікою, проте в ній не містилося жодних положень щодо прав на приватну власність [139]. В Конституції Латвії 1922 р. взагалі не було окремого розділу, присвяченого правам та свободам людини. Як зазначає Я. Плепс, в 1920–1930-х рр. конституційний захист основних прав у демократичних країнах відрізнявся від сьогоденного. У той час серед латвійських політиків та юристів панувала думка, що перелік основних прав людини не є істотною й невід’ємною частиною конституції, а збереження демократії в країні можливе навіть без їх включення до тексту Конституції Латвії [140].

Отже, незважаючи на гостру необхідність прийняття сучасного цивільного кодексу, який би здійснював однакове регулювання на території всієї країни, Латвії знадобилося 20 років, щоб розробити та прийняти такий акт. 28 січня 1937 р. Було прийнято Цивільний кодекс Латвії [61], який набрав чинності 1 січня 1938 р. На момент його прийняття Цивільний кодекс Латвії був одним із найсучасніших кодифікованих актів у сфері цивільного права в Європі в галузі приватного права [141, с. 4]. Однак практика його застосування до окупації Латвії була дуже короткою – трохи більше 2 років. Зрештою, саме цей нормативно-правовий акт був відновлений в Латвії після здобуття незалежності і з відповідними змінами та доповненнями є чинним у цій країні й по теперішній час. Отже, порівняно з Польщею у Латвії в міжвоєнний період розвиток конституційно-правового регулювання права на приватну власність відбувався значно повільніше.

З початком Другої світової війни в Латвії, як і в Україні, по-

чало застосовуватися законодавство СРСР, що мало наслідком фактичну ліквідацію права приватної власності. Уже 30 серпня 1940 р. була прийнята Конституція Латвійської РСР [142]. Сто-совно права на приватну власність положення цієї конституції, як зрештою і всіх республік СРСР, повторювали тези Конституції СРСР [143] про те, що економічну основу республіки становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Відповідно соціалістична власність мала або форму державної власності, або форму кооперативно-колгоспної власності, а земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільсько-господарські підприємства, а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах визнавалися державною власністю, тобто всенародним надбанням.

Конституція Латвійської РСР 1978 р. [144] не привнесла суттєвих змін у регулювання права на приватну власність. Питання власності в цій конституції регламентувалися Главою 2 «Економічна система», яка передбачала, що основу економічної системи Латвійської РСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Ніхто не мав права використовувати соціалістичну власність з метою особистої наживи і в інших корисливих цілях. Державна власність проголошувалася спільним надбанням всього радянського народу, основною формою соціалістичної власності. Основу особистої власності громадян Латвійської РСР, відповідно до конституції, становили трудові доходи. В особистій власності могли бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Тобто тут також відбувалося практично повне дублювання положень конституції Радянського Союзу.

Така ситуація з конституційно-правовим регулюванням права на приватну власність в Латвії існувала до 28 липня 1989 р., коли було прийнято Декларацію Верховної Ради Латвійської

РСР «Про суверенітет Латвійської РСР» [145], яка проголошувала, що народ Латвії самостійно здійснює законодавчу, виконавчу та судову владу на своїй території. Земля, її глибини, ліси, води та інші природні ресурси визнавалися національним багатством республіки, яка належить населенню Латвії. Важливе значення для подальшого розвитку інституту права приватної власності мало також положення Декларації Верховної Ради Латвійської РСР «Про суверенітет Латвійської РСР», що закони СРСР набирають чинності на території Латвії лише після їх ратифікації вищим державним органом Латвійської РСР. 5 травня 1990 р. була прийнята Декларація про відновлення незалежності Латвійської Республіки [146], п. 1 якої визнавав пріоритет основних принципів міжнародного права над нормами національного права і визнавав незаконною угоду СРСР та Німеччини від 23 серпня 1939 р. та подальше скасування суверенної державної влади Латвійської Республіки від 17 червня 1940 р. внаслідок військової агресії СРСР. У свою чергу, п. 8 цього акту гарантував громадянам Латвійської Республіки та інших країн, які постійно проживають на території Латвії, соціальні, економічні та культурні права, а також політичні свободи, які відповідають загальновизнаним міжнародним нормам прав людини. Також цим актом відновлювалася дія ст. ст. 1, 2, 3 та 6 Конституції Латвійської Республіки 1922 р. В 1992 році було відновлено (із внесенням відповідних змін та доповнень) дію Цивільного кодексу Латвії 1937 р.

Остаточний перехід конституційно-правового регулювання права на приватну власність відповідно до демократичних заasad в Латвії був оформлений 23 жовтня 1998 р., коли Конституцію Латвії було доповнено Главою 8 «Основні права людини», зокрема й положенням про те, що кожен має право на власність. Право власності може бути обмежене лише відповідно до законодавства, а примусове відчуження майна для потреб суспільства допускається лише у виняткових випадках на підставі окремого закону за умови справедливої компенсації [147]. Завершеного вигляду конституційно-правове регулювання права на приватну власність в Латвії отримало після вступу Латвії до ЄС та приведення свого законодавства в цій сфері до норм та стандартів ЄС.

Висновки до Глави 1

1. Більшість наукових доробок щодо права на приватну власність в Україні отримані вітчизняними юристами-цивілістами, хоча певні наукові розвідки з цього питання здійснювалися також у межах науки адміністративного права, земельного права, кримінального права теорії та історії держави і права, цивільного права тощо. У вітчизняній науці конституційного права проблематиці конституційного права на приватну власність приділялося не виправдано мало уваги, а комплексні порівняльно-правові дослідження конституційних засад права на приватну власність в Україні практично не здійснювалися. Втім, така ситуація характерна й для юридичної науки окремих країн ЄС.

2. Норми Конституції України та конституцій окремих країн членів ЄС є ключовим нормативним джерелом дослідження конституційного права на приватну власність. У всіх країнах ЄС право на приватну власність у тій чи іншій формі та в тому або іншому обсязі закріплюється безпосередньо на конституційному рівні. Підходи до конституційного регулювання права на приватну власність у низці країн ЄС суттєво різняться. За особливостями регулювання права на приватну власність можна виділити три групи конституцій країн-членів ЄС:

- 1) на конституційному рівні тільки гарантується право кожного на приватну власність та вказується, що експропріація можлива лише в інтересах суспільства та за умови відповідної компенсації (наприклад, Конституція Латвії);
- 2) окрім гарантування права на приватну власність і визначення засад експропріації, в конституції додатково врегульовані окремі питання права власності на землю та особливості реалізації права на приватну власність іноземцями (наприклад, конституції Болгарії, Словенії та Румунії (до цієї групи належить й конституція України);
- 3) безпосередньо на конституційному рівні, поруч із загальними засадами права на приватну власність, детально врегульовується питання секторів власності на

засоби виробництва, цілі сільськогосподарської політики, засоби боротьби з латифундіями (Конституція Португалії) та особливості й процедура експропріації (Конституція Греції).

3. Необхідно виділяти шість основних етапів конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Україні:

- перший етап почався з моменту прийняття перших конституційних актів на українських землях і тривав до початку Першої світової війни. Характеризувався суттєвими відмінностями конституційно-правового регулювання права на приватну власність на українських землях, які перебували в складі Російської Імперії та українськими землями у складі Австро-Угорської імперії.
- другий етап пов'язаний з відродженням української національної державності (1917-1921 рр.). Незважаючи на нетривалість цього історичного періоду, у його межах кілька разів кардинально змінювалися законодавчі підходи до регулювання права на приватну власність. Водночас, жодна з пропонованих у цей період моделей правового регулювання права на приватну власність так і не отримала належного та всебічного законодавчого врегулювання через брак часу, постійні військові дії, відсутність чіткої концепції нормативно-правового регулювання цього інституту та низку інших факторів;
- третій етап охоплює міжвоєнний період (1918-1939 рр.). Особливістю цього етапу є те, що українські землі опинилися у складі 4 різних європейських країн. Відповідно конституційно-правове регулювання права на приватну власність на різних територіях України різнилося. Якщо в Польщі, Чехословаччині та Румунії конституційно-правове регулювання права на приватну власність відбувалося на демократичних засадах, то в тих частинах України, які опинилися в складі СРСР, спостерігалось скасування права приватної власності.
- четвертий етап 1945-1990 рр. характеризується поши-

ренням на всю територію сучасної України законодавства СРСР та УРСР, що регулювало право на приватну власність;

- п'ятий етап (1990-1996 рр.). Саме в 1990 р. у законодавстві України відбулися перші зміни, спрямовані на відновлення інституту приватної власності. Після проголошення незалежності ці процеси зазнали істотного прискорення;
- шостий етап почався з прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. й триває по теперішній день. Саме в 1996 р. на конституційному рівні набули закріплення демократичні підходи до правового регулювання права на приватну власність, що отримало відображення та подальший розвиток у вітчизняному законодавстві.

4. Етапи еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Польщі та Латвії загалом є схожими, хоча й характеризуються певними особливостями. В цих країнах можемо виділити чотири основні етапи еволюції конституційно-правового регулювання.

Перший етап тривав до 1918 р. й характеризувався відсутністю єдиного конституційно-правового регулювання права на приватну власність, оскільки польські землі перебували у складі трьох різних держав, відповідно на окремих територіях спостерігалися суттєві відмінності у підходах до такого регулювання, а в Латвії, незважаючи на перебування всіх її земель у складі однієї держави, на різних територіях застосовувалися трохи різні підходи до регулювання цього права.

Другий етап почався після проголошення незалежності Польщі та Латвії в 1918 р. й тривав до початку Другої світової війни. Історико-правові дослідження саме цього періоду в Польщі є особливо актуальними для України, оскільки значна частина українських земель у міжвоєнний період перебували у її складі. Конституція Польщі 1921 р. досить детально врегульовувала питання приватної власності, зокрема визначалися умови експропріації та закріплювалися окремі особливості реалізації права на землю. Хоча Конституція Латвійської Республіки 1922 р. безпосередньо й не врегульовувала питання права на приватну власність, проте в цей період було розроблено

та прийнято Цивільний кодекс Латвії й низку інших нормативно-правових актів у цій сфері. Саме у міжвоєнний період в Польщі та Латвії були закладені підвалини демократичного регулювання права приватної власності, а низка положень, прийнятих у цей історичний період, продовжують діяти в сучасному законодавстві цих країн.

Третій етап почався після закінчення Другої світової війни, тривав до 1989 р. й характеризується згортанням демократичних досягнень у сфері регулювання права на приватну власність, що були здобуті у міжвоєнний період, та законодавчим впровадженням соціалістичних підходів до власності. Цей етап, фактично, є спільним для всіх країн колишнього соціалістичного табору, хоча в різних країнах і спостерігалися певні особливості у конституційно-правовому регулюванні права на приватну власність.

Четвертий етап почався 1989 р. і триває по сьогоднішній день. У межах цього етапу варто виділяти два окремі періоди. Перший період характеризується запровадженням першочергових законодавчих змін, спрямованих на демократизацію регулювання права на приватну власність і його приведення у відповідність до основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав та свобод людини і громадянина. Другий період пов'язаний з процесом вступу Польщі до ЄС й супроводжується приведенням національного законодавства, в тому числі й актів, що регламентують право на приватну власність, до норм та стандартів ЄС. Такі зміни відбувалися як перед вступом Польщі та Латвії до ЄС, так і після набуття ними статусу країн-членів ЄС і стосувалися виконання Польщею і Латвією взятих на себе зобов'язань у сфері регулювання права на приватну власність.

ГЛАВА 2.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

2.1. Поняття та зміст конституційного права на приватну власність

У цьому підрозділі спробуємо з'ясувати поняття та окреслити зміст конституційного права на приватну власність. Насамперед розглянемо та проаналізуємо, яким чином право на приватну власність закріплене в Конституції України та конституціях окремих країн ЄС. Як вище відзначалося, основні конституційні засади права на приватну власність містяться в ст. 41 Конституції України. Так, відповідно до цієї статті, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. В Конституції Польщі ключовою для права на приватну власність є ст. 64, відповідно до якої кожен має право на власність та інші майнові права, а також право на спадкування, які підлягають однаковому для всіх правовому захисту. Власність може бути обмежена тільки на підставі закону і лише в тій мірі, в якій це не суперечить сутності права власності. У свою чергу, ст. 105 конституції Латвії декларує, що кожен має право на власність. Власність не можна використовувати всупереч інтересам суспільства. Право на власність може бути обмежене тільки відповідно до закону. Примусове

відчуження власності в інтересах суспільства допустимо тільки у виняткових випадках на підставі окремого закону за справедливу компенсацію.

Загалом варто відзначити, що конституції країн Західної Європи зі сталою демократією та конституції країн Центральної і Східної Європи використовують дещо різні підходи до закріплення права приватної власності. Насамперед це обумовлено намаганням продемонструвати розрив із моделлю конституційного регулювання питання власності, що була типовою для конституцій країн колишнього соціалістичного табору. Відповідно, з одного боку, в цих країнах знайшли відображення характерні для західноєвропейських країн стандарти конституційного регулювання права власності, а з іншого – в них відображено низку положень, які підкреслюють роль приватної власності в існуючій економічній системі відповідної держави, непорушність права власності і рівного для всіх захисту права власності.

Як бачимо з наведених вище конституційних положень, у конституціях Польщі та Латвії йдеться про те, що кожен має право на власність. Натомість Конституція України вказує, що «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю», тобто безпосередньо в конституції наводяться правомочності власника, які становлять його зміст. Так, відповідно до ст. 317 Цивільного кодексу України «Зміст права власності», власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. Такий підхід застосовується і в конституціях окремих країн ЄС, наприклад, у ст. 32 Конституції Естонії [55]. Зустрічаються й інші підходи до конституційного закріплення цього права, наприклад, у Конституції Литви не йдеться безпосередньо про право кожного на власність, а тільки вказується, що власність недоторкана, а право власності охороняється законами [54]. Володіння, користування та розпорядження є класичною тріадою права власності. Під володінням в науковій літературі розуміється право фактичного, фізичного й господарського панування над річчю, що міститься у можливості особи тримати належну їй річ у себе [148, с. 316], або ж юридична можливість фактичного впливу на річ [149, с. 284].

Право користування – це юридично закріплена можливість використання майна та отримання з нього корисних власти-

востей приватним власником чи уповноваженими особами [2, с. 104-105].

Право розпорядження – це юридично закріплена можливість приватного власника самостійно визначати юридичну чи фізичну долю майна шляхом його відчуження іншим особам, зміни його стану та призначення [150 с. 19]. Як відзначає В. МIRONENKO, право розпорядження охоплює значне коло дій, які може вчиняти власник, зокрема: дії власника, спрямовані на передачу права власності іншій конкретній особі (договори купівлі-продажу, поставки, міни, дарування тощо); дії власника, спрямовані на передачу іншій особі частини своїх прав (договір найму); право власника укладати правочини на встановлення обтяжень свого права власності (це встановлення сервітуту, застави); дії власника, спрямовані на знищення майна, на припинення фізичного існування речі не у зв'язку з її споживанням; відмова власника від права власності на річ [151, с. 31].

Відзначимо, що у вітчизняній науці неодноразово наводилися думки, що правомочності з володінні, користування та розпорядження не можуть охопити весь зміст права приватної власності. Відповідно пропонується доповнити зміст права власності низкою правомочностей, наприклад такими, як правоможність управління власністю (майном) та правоможність отримання плодів та доходів, які є окремими правомочностями власника [152, с. 352]. Причому такі думки висловлюють не тільки представники науки цивільного права а й конституційного. Так, Л.А. ІВЕРШЕНКО пропонує врегулювати у законодавстві України про власність такі додаткові можливості:

- право на власний розсуд;
- право управління;
- право на прибуток;
- право на відчуження;
- право на безпеку;
- право на передачу благ (у тому числі у спадщину);
- право на безстроковість володіння благом;
- заборону на використання благ і ресурсів способом, що шкодить зовнішньому середовищу або іншим учасникам права;

- право на відповідальність у вигляді стягнення (можливість стягнення ресурсів за борги);
- право на залишковий характер (право на існування інститутів, які забезпечують відновлення порушених правових можливостей) [2, с. 8].

Така пропозиція викликає низку сумнівів та зауважень. По-перше, багато із запропонованих правомочностей цілковито охоплюються класичною тріадою правомочностей власника. Наприклад, запропоноване право на відчуження є одним з елементів права власника на розпорядження.

По-друге, як постає з аналізу дисертаційного дослідження Л.А. Івершенко, такий висновок був сформульований під впливом вчень англійського юриста А. М. Оноре, який у своїх працях визначав право власності через його 11 елементів:

- 1) право володіння, тобто виняткового фізичного контролю над річчю;
- 2) право користування, тобто особистого використання речі;
- 3) право управління, тобто рішення, як і ким річ може бути використана;
- 4) право на дохід, тобто на блага, що виникають від попереднього особистого користування річчю або від дозволу іншим особам користуватися нею;
- 5) право на відчуження, споживання, зміну або знищення речі;
- 6) право на безпеку та захист від експропріації;
- 7) право на перехід речі у спадок;
- 8) безстроковість;
- 9) обов'язок утримуватися від використання речі шкідливим для інших способом;
- 10) можливість відібрання речі в сплату боргу;
- 11) залишковий характер, тобто наявність механізмів, що забезпечують відновлення порушеної правомочності [153, с. 112-128].

Отже, потрібно враховувати, що висновки А. М. Оноре сформульовані в парадигмі англосаксонської правової системи, яка істотно різниться від континентальної. До того ж по-

ложення, сформульовані А. М. Оноре, є досить дискусійними, і окремі європейські вчені-юристи дотримуються докорінно іншої точки зору з цього питання. Зокрема, італійський науковець С. Пульятті вважає, що зміст права власності характеризується тільки правом користування та правом розпорядження [154, с. 159].

По-третє, не зрозуміло, яким саме чином Л.А. Івершенко пропонує «врегулювати у законодавстві України про власність такі додаткові можливості» через внесення змін до Конституції України або ж тільки до Цивільного кодексу України. На нашу думку, внесення відповідних змін до конституції є недоцільним, а доцільність внесення таких змін до Цивільного кодексу України потребує окремих досліджень в межах науки цільного права. Зрештою, й сама Л.А. Івершенко визнає: «Враховуючи традиції законотворчості в Україні, ми не можемо заперечувати достатність випробуваної часом тріадної формули правових можливостей приватного власника, якою, в принципі, можуть бути охоплені будь-які конкретні їх вияви» [2, с. 151].

Ю.В. Кириченко, розмірковуючи над удосконаленням конституційно-правового регулювання прав людини через призму гармонізації законодавства України з законодавством європейських держав, звертає увагу, що під час прийняття Конституції України вітчизняний законодавець не виправдано оминув увагою одне з важливих прав людини, за яким вона може вільно здійснювати право власності щодо належного їй майна, у тому числі передавати у спадщину [155, с. 8]. Відповідно науковець вважає за необхідне закріпити це положення в Конституції України й пропонує викласти ст. 41 Конституції України у такій редакції: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю як одноособово, так і спільно з іншими особами. Право приватної власності є непорушним і охороняється законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений своєї власності. Примусове відчуження приватної власності може бути застосовано тільки в суспільних інтересах, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування її вартості. Конфіскація приватного майна застосовується виключно за рішенням суду

у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Право на спадкування приватної власності гарантується» [156, с. 33].

Як бачимо, окрім пропозиції конституційного закріплення права на спадкування приватної власності, Ю.В. Кириченко формулює досить істотні зміни до ст. 41 Конституції України. Зокрема, ч. 1 цієї ст. пропонується доповнити положенням, що кожен може володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю як одноособово, так і спільно з іншими особами. Натомість із тексту цієї статті повністю виключається згадка про право власності на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. На нашу думку, пропозиція щодо конституційного закріплення можливості як одноособово, так і спільно з іншими особами користуватися і розпоряджатися своєю власністю є досить сумнівною, а сам автор навів досить поверхову аргументацію необхідності таких змін, вказавши, що у конституціях Азербайджану, Білорусі і Росії аналогічні положення доповнені цим приписом, що, в свою чергу, запозичено з Загальної декларації прав людини і яке відсутнє в Конституції України, що свідчить про певні розбіжності національного законодавства з положеннями міжнародно-правових актів [3, с. 257–258]. Водночас пропозиція заміни в тексті ст. 41 Конституції України терміну «суспільна необхідність» на «суспільний інтерес» сприймається позитивно¹.

Загалом можна підтримати пропозицію щодо внесення змін у Конституцію України, які б закріпили гарантування права на спадкування приватної власності. Таке положення закріплене, зокрема, в Польщі. Конституційний Трибунал Польщі, коментуючи це положення, вказує, що зі змісту ст. ст. 20 та 21 Конституції Польщі право на спадщину – це насамперед гарантія того, що власність залишиться у приватних руках. Ці положення поряд зі ст. 64 Конституції Польщі – чіткий вказівник, адресований законодавцю, щодо законодавчого врегулювання ним сфери питань, що виникають у зв'язку зі смертю фізичної особи [157]. Право приватної власності фізичних осіб не може закінчитися смертю, а має продовжуватися, що передбачає передачу її іншій особі чи особам. Водночас консти-

¹ Більш детально це питання буде проаналізовано в підрозділі 3.1.

туційна гарантія права на спадщину не дозволяє законодавцю запроваджувати «приховану» експропріацію, позбавляючи померлих осіб їх приватної власності. Саме право на спадщину робить приватну власність постійною, необмеженою за часом, незалежною від періоду життя особи, яка на даний момент має права власності. Хоча перехід права власності на майно померлого до держави чи органу місцевого самоврядування категорично не виключається, але він може застосовуватися лише тоді, коли неможливо ідентифікувати правонаступників [157]. Разом з тим, конституційне положення тільки забезпечує кожному можливість стати правонаступником померлого, але не гарантує, що хтось отримає майнові права, успадкувавши їх від конкретного спадкодавця. Протилежне припущення суперечило б праву розпоряджатися своїм майном, що належить до змісту права власності. Тобто Конституція Польщі захищає права, набуті за спадщиною, незважаючи на те, хто набуває цих прав у конкретній ситуації [157].

Нетиповим та цікавим з теоретичних позицій розуміння сутності права на приватну власність є його закріплення у Конституції Ірландії. Так, відповідно до ст. 43 Конституції Ірландії, держава визнає, що людина має природне право приватної власності на зовнішні блага. Відповідно держава гарантує, що не прийматиме законів, спрямованих на ліквідацію приватної власності або права передавати, заповідати чи успадковувати власність. Водночас здійснення цих прав повинно бути врегульоване у відповідності з принципами соціальної справедливості. Тому держава може, у випадку необхідності, через закони обмежувати здійснення цих прав для їх узгодження із загальним благом [158].

Отже, при закріпленні права на приватну власність у Конституції України ключовою засадою є наведення трьох основних правомочностей власника (володіння, користування та розпорядження). Водночас усі наведені правомочності є характерними для особи, яка вже набула право власності. Інакше кажучи, тут йдеться про права власників, а не про потенційне право кожного бути власником. Звичайно, тут певною мірою можна апелювати до ч. 2 ст. 41 Конституції України, яка передбачає, що право приватної власності набувається в поряд-

ку, визначеному законом. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, набуття (набувати, набути) означає ставати власником кого-, чого-небудь, здобувати кого-, що-небудь, купувати, збирати, наживати, нагромаджувати протягом якогось часу [159, с. 702]. Дійсно, у цій частині конституції йдеться про «набуття» права приватної власності, проте це відбувається не в контексті того, що таке набуття гарантується кожному, а в значенні того, що законодавством України врегульовуються засади та порядок набуття права приватної власності, особливості щодо набуття права власності на окремі об'єкти, а також обмеження щодо такого набуття. Варто цілковито погодитися з думкою, що право власності тут потрібно розглядати не як потенційну можливість людини вступати у відносини з приводу права власності, а вже як реалізовану можливість, тобто реалізоване право на власність [160, с. 9]. При цьому варто мати на увазі, що конституційне право на приватну власність не передбачає суб'єктивного права на гарантовану державою мінімальну власність для кожного, наприклад, засоби існування або житло. Це конституційне положення тільки надає особі юридичну можливість набуття права власності на речі або стати суб'єктом права власності [161, с. 465].

На нашу думку, на рівні Конституції України більш вдало, порівняно з загальним правом власності, закріплене право на землю. Так, відповідно до ч. 2 ст. 14 Конституції України, право власності на землю гарантується. Це право *набувається* і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. У цьому випадку також йдеться про те, що порядок набуття права власності на землю визначається законами України, проте не розкривається зміст цього права через правомочності власника, що у поєднанні з першим реченням цієї частини більшою мірою визначає право власності кожного на землю, яке набувається у визначеному законному порядку. Натомість у більшості конституцій країн-членів ЄС йдеться саме про «право на власність», «право приватної власності», яке надається кожному. Цікавим у цьому аспекті є положення ст. 20 Конституції Словаччини, яка декларує, що кожен має право бути власником майна [162], тобто тут чітко

вказується, що будь-яка особа має потенційне право бути власником. Отже, на нашу думку, закріплення в конституції права на приватну власність через правомочності власника є не дуже вдалим.

Тут варто наголосити, що функції конституційних положень, що стосуються права власності відрізняється від функцій норм цивільного законодавства, яке регламентує право на приватну власність. Конституційні положення діють у відносинах між індивідом та державою, забороняючи державі самовільно позбавляти права власності, й формують межі втручання публічної влади у здійснення цього права [163]. Специфіка конституційного захисту права на приватну власність як суб'єктивного права також впливає з того, що воно має не лише консервативний аспект, що зводиться до захисту майнових прав, які вже належать відповідному суб'єкту, але також визначають здатність набувати майнові блага. У цьому сенсі кожен, незалежно від статі, раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, має право на власність, навіть якщо він наразі не має жодних майнових прав [164].

У конституціях та законодавстві окремих країн, а також у науковій літературі використовуються такі терміни, як «власність», «право власності», «право на власність», отже, є потреба проаналізувати їх більш детально. Так, в юридичній літературі вказується, що власність – це ставлення людини до речі. Водночас наголошується, що оскільки влада над річчю неможлива без того, щоб інші особи, не власники речі, ставилися до неї як до чужої, то власність означає відношення між людьми з приводу речей, де на одному полюсі власник, що ставиться до речі, як до своєї, а на іншому – не власники, тобто всі інші особи, які зобов'язані ставитися до речі як до чужої [149, с. 284].

Л.А. Івершенко наводить дефініції права приватної власності в об'єктивному і суб'єктивному значеннях:

- в об'єктивному – це сукупність правових норм і принципів, на підставі яких у фізичних і юридичних осіб виникають, змінюються та припиняються правовідносини щодо володіння, користування, розпоря-

дження своїми матеріальними і духовними благами, цінностями у сфері виробництва, розподілу, обміну, використання їх для подальшого створення і примноження;

- в суб'єктивному значенні – це закріплені в системі конституційних економічних прав людини і громадянина невід'ємні, непорушні та гарантовані державою і суспільством вид і міра можливої, свідомо-вольової поведінки фізичної особи щодо володіння, користування і розпорядження своїми матеріальними і духовними благами, сутність якої полягає в можливості вести себе певним чином, вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб, у разі необхідності захищати своє право передбаченими нормами об'єктивного права засобами і способами, а також використовувати його для задоволення своїх правомірних потреб та інтересів [1, с. 4].

На думку В.В. Гребеннікова, зміст права власності, як державно-правового інституту, становить гарантована державою влада власника над річчю чи іншими матеріальними або нематеріальними благами, обмежена законом у тій мірі, в якій це відповідає потребам політичної, соціальної та економічної систем конкретної держави [165, с. 11]. А.В. Бєсштанько визначає конституційне право приватної власності як основне економічне право, елемент підсистеми економічних прав людини і громадянина, що виражає сукупність правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження корисними і обмеженими в кількості об'єктами [5, с. 10]. А.І. Василянська суб'єктивне конституційне право на приватну власність розглядає як потенційну можливість людини вступати в стосунки з приводу об'єктів своєї власності, а в структуру права на приватну власність включає об'єкти і суб'єкти даного права, правомочності власника (володіння, користування, розпорядження), а також недоторканність, допустимі обмеження права і обов'язки власника [160, с. 9]. А.Ю. Олійник розглядає право на приватну власність як конституційну свободу приватної власності, під якою розуміє закріплену конституційними нормами і деталізовану в законах, невідчужувану і непорушну економічну

можливість людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися засобами виробництва і результатами своєї праці, іншими матеріальними і духовними благами, що належать їм на законних підставах, та вимагати від усіх інших суб'єктів права діяти в межах конституції та законів України і не порушувати волевиявлення приватного власника [166, с. 87–88].

У свою чергу, Ю.М. Фролов, досліджуючи це явище, використовує термін «право приватної власності людини і громадянина», яке, на думку вченого, є фундаментальним конституційним правом, неодмінною складовою частиною всієї системи конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Ю.М. Фролов визначає це поняття з різних сторін:

- за суттю право приватної власності людини і громадянина являє собою визнані та гарантовані Конституцією та законами України можливості людини і громадянина набувати, володіти, користуватися, розпоряджатися певним майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та охороняти їх;
- за змістом – це визнані та гарантовані державою правомочності щодо набуття, володіння, користування, розпорядження та захисту певного майна та результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ці правомочності власника є обов'язковими складовими частинами його суб'єктивного права);
- за формою – це міра або образ (спосіб, форма) поведінки, волевиявлення людини і громадянина щодо певного майна та результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності [6, с. 10–11].

Виходячи з цього, на думку Ю.М. Фролова, право приватної власності людини і громадянина – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися належним йому майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності з будь-якою метою, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачених Конституцією та законами України [6, с. 11]. Безумовною перевагою у висновках Ю.М. Фролова щодо правової природи

права на приватну власність є те, що він не тримається виключно у межах тріади правомочностей власника, а й вказує на можливості людини і громадянина набувати певне майно. Окремі вчені при дослідженні права на приватну власність також досить часто оперують такими поняттями, як «право на власність» та «право власності» [160, с. 5]. Водночас, у контексті дослідження приватної власності варто використовувати термін «право на приватну власність», а не термін «право на власність», оскільки під термін «право на власність» цілкомовито підпадає й право державної та право комунальної власності.

Оскільки в різних статтях Конституції Польщі вживаються такі терміни, як «власність», «право власності» та «право на власність», то польські науковці дискутують щодо розуміння поняття права на власність у чинній Конституції Польщі. Не надається однозначної відповіді, чи має кожен із цих термінів окреме значення, чи це просто наслідки недостатньої точності розробників Конституції Польщі. Відсутність одноставності в цьому питанні серед науковців посилюється певною непослідовністю Конституційного Трибуналу Польщі [11; 12, с. 180]. Звертається увага, що в рішенні від 12 січня 1999 року Конституційного Трибуналу Польщі вказується, що ст. 21 Конституції Польщі не передбачає захисту інших майнових прав, крім права власності, а ст. ст. 64 Конституції Польщі, з одного боку, повторює положення ст. 21, а з іншого – доповнює їх [167].

Натомість у рішенні від 12 січня 2000 р. Конституційний Трибунал Польщі наголошує на низці аспектів конституційного регулювання права на приватну власність:

- право власності та його гарантії, визначені в ст. 64 Конституції Польщі, слід трактувати з урахуванням загальних принципів політичної системи Польщі, зокрема ст. 20 та ст. 21 Конституції Польщі, які включають приватну власність до основних політичних принципів держави, отже, гарантування захисту власності є конституційним обов'язком держави;
- на тлі еволюції польських конституційних норм наразі немає підстав, щоб поняття власності, як воно вжите у ст. 64 Конституції Польщі, використовувати у широко-

му значенні та ототожнювати право власності з усіма майновими правами;

- ч. 3 ст. 64 має бути відведена особлива роль у тлумаченні права власності (та меж його охорони), оскільки на відміну від ч. ч. 1 і 2 ст. 64 Конституції Польщі це положення стосується лише права власності, тому не охоплює інших майнових прав [168].

Окремі польські дослідники висловлюють думку, що положення, розміщені в різних статтях Конституції Польщі, не є взаємодоповнюючими, а творці конституції використали метод об'єктивного та суб'єктивного підходу до власності, кожен з яких гарантує захист прав власності в абсолютно різних площинах [7, с. 303]. Відповідно, у першому розділі Конституції Польщі (в якій вказується, що Республіка Польща охороняє власність та право спадкування та наголошується, що соціальне ринкове господарство, засноване на вільній господарській діяльності та праві приватної власності, є основою економічного устрою Польщі) законодавець включив принцип соціальної ринкової економіки та принцип захисту власності, таким чином гарантувавши захист власності (незалежно від її форми) та право спадкування. У свою чергу, суб'єктивний підхід, використаний у другій главі Конституції Польщі, а саме в ст. 64, де власність, без вказівки на її конкретну форму, формулюється як суб'єктивне право. Хоча тут цілком справедливим видається зауваження, що в проекті Конституції Польщі не було статті, яка б охоплювала власність лише з боку суб'єктивного права, а в ст. 21 йдеться про експропріацію, яка є однією з форм позбавлення власності і яка не може бути «відірвана» від суб'єктивних прав особи. Тобто тут також відстоюється думка, що положення статті 64 певною мірою повторює, а певною мірою доповнює положення, закріплені в ст. 21 Конституції Польщі [169, с. 354]. Варто також навести позицію Конституційного Трибуналу Польщі щодо змісту конституційного прав на приватну власність. Так, у низці своїх рішень Конституційний Трибунал Польщі зауважив, що виходячи з положень ст. 64 Конституції Польщі, право на приватну власність є конституційно гарантованою свободою придбання майна, його утримання та розпорядження ним, а відповідне негативне зобов'язання законо-

давця – утримуватися від прийняття норм, які можуть позбавити чи обмежити його правовий захист [157; 170].

У ст. 105 Конституції Латвії для регулювання права на приватну власність також використовуються терміни «власність» («īpašums»), «право на власність» («tiesības uz īpašumu») та «право власності» («īpašuma tiesības»). На думку авторів коментаря до Конституції Латвії, терміни «право на власність» та «право власності» в тексті конституції використовуються як синоніми [161, с. 460]. Термін «право власності» часто використовується в конституційному праві з метою відмежування основних прав, визначених у статті 105 Конституції Латвії, від права власності в цивільно-правовому розумінні. Термін «власність» у статті 105 Конституції Латвії використовується в різних значеннях, які, однак, тісно взаємопов'язані. Зокрема, у першому реченні цієї статті термін «власність» позначає власність і як інститут права, і як об'єкти власності, які належать людині. У свою чергу, у значенні, використаному у другому та четвертому реченнях цієї статті, власність означає не тільки об'єкти власності, що належать особі, але й право власності як суб'єктивне право особи [161, с. 460].

Отже, визначення змісту конституційного права на приватну власність через правомочності власника щодо володіння, користування та розпорядження, тобто, фактично через цивільно-правову призму цього права навряд чи можна вважати вдалим. За такого розуміння поза увагою залишається право кожного набувати у приватну власність відповідні блага. По суті, в ч. 1 ст. 41 Конституції України, на відміну від положень щодо права на приватну власність, які містяться в конституціях більшості країн-членів ЄС, йдеться не про право кожного мати у власності відповідні об'єкти, а про правомочності особи, яка вже є власником. Тому ч. 1 ст. Конституції України варто викласти у такій редакції: «Кожен має право на приватну власність та право на спадкування приватної власності».

При порівнянні конституційних положень, що закріплюють право на приватну власність, бачимо, що в основних законах окремих країн, поруч із загальним правом на приватну власність, спеціально закріплюється право на певні матеріальні або нематеріальні блага чи майнові права. Наприклад, в Кон-

ституції України вказується на право володіти, користуватися і розпоряджатися як своєю власністю, так і окремо результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, у конституції Польщі зазначається, що кожен має право на власність та інші майнові права.

Отже, в Конституції України власність на результати інтелектуальної і творчої діяльності наводяться окремо, що викликає низку питань про співвідношення між правом власності і правом інтелектуальної власності. Законодавство не дає однозначної відповіді на це питання. Так, судячи з назви ст. 419 Цивільного кодексу України «Співвідношення права інтелектуальної власності та права власності», це питання мало б бути чітко окреслене саме у межах цієї статті. Відповідно до вказаної статті, право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ, а перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності [171, с. 358]. Отже, перехід права на об'єкт інтелектуальної власності (зміст книги, сутність винаходу) не означає переходу права власності на матеріальний носій (річ). Право власності на книгу (матеріальний носій) може належати багатьом власникам, які її придбали, а промисловий виріб, у якому використано винахід, також може перейти у власність багатьох покупців цього виробу, проте власником об'єкта права інтелектуальної власності залишається при цьому одна і та сама особа – її творець чи інші особи, яким це право належить за законом [171, с. 358]. Отже, тут йдеться тільки про те, що перехід права власності на матеріальну річ, яка є носієм права інтелектуальної власності, не означає перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності і навпаки, а безпосередньо питання, яким чином співвідноситься право інтелектуальної власності із правом на приватну власність, не розкривається. На недосконалість цієї норми вказується і в юридичній літературі. Зокрема, звертається увага, що у випадку взяття до уваги положення Глави 13 Цивільного кодексу України «Речі. Майно», стає незрозуміло, що саме законодавець мав на увазі – речі матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки,

чи матеріальний об'єкт (виріб), в якому втілений твір, винахід, корисна модель тощо, а також незрозумілим залишається співвідношення цієї статті Цивільного кодексу України та ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»¹ [173, с. 65–66].

Немає однастайності у питанні співвідношення права інтелектуальної власності та права власності й у вітчизняній юридичній науці. Вказується на дві основні позиції з цього питання [173, с. 65–66; 174, с. 16–17]:

- на думку одних науковців, не можна застосовувати правовий режим права власності, котрий складається з правомочностей володіння, користування та розпорядження об'єктами матеріального світу до нематеріальних носіїв результатів творчості. В основі цього підходу лежить положення, що право творця будь-якого творчого результату є його невід'ємним природним правом, що виникає із самої сутності творчої діяльності та існує незалежно від визнання цього права державною владою;
- інша думка полягає у тому, що можна застосовувати правоможність володіння, користування та розпорядження до об'єктів виключних прав (інтелектуальної власності). Зміст права інтелектуальної власності розуміється так само, як і права власності на речі, тобто як правомочності володіння, користування і розпорядження результатом інтелектуальної діяльності, хоча

¹ Ст.12. Закону України «Про авторське право і суміжні права» декларує, що авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права і навпаки. Власникові матеріального об'єкта, в якому втілено оригінал твору образотворчого мистецтва чи архітектури, не дозволяється руйнувати цей об'єкт без попереднього пропонування його авторові твору за ціну, що не перевищує вартості матеріалів, витрачених на його створення. Якщо збереження об'єкта, в якому втілено оригінал твору, є неможливим, власник матеріального об'єкта, в якому виражено оригінал твору, повинен дозволити авторові зробити копію твору у відповідній формі, а якщо це стосується архітектурної споруди, - фотографії твору [172].

при цьому й визнається, що інтелектуальна власність відрізняється від загального поняття власності низкою особливостей, зокрема, нематеріальним об'єктом, обмеженістю строків дії, способами набуття тощо.

Враховуючи конституційно-правовий зміст нашого дослідження та виходячи з поставленої мети й задач, вважаємо за доцільне підтримати позицію, що помітної різниці між правом власності на речі (матеріальні об'єкти) та інтелектуальною власністю на результати інтелектуальної, творчої діяльності немає [175] (саме у контексті конституційно-правового регулювання права на приватну власність). Частково це підтверджує й положення ст. 418 Цивільного кодексу України, за якою право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. Права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається чинним законодавством.

Підтвердженням цього може слугувати також положення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [42], яка декларує, наступне: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном». Отже, якщо виходити з логіки науковців, які стверджують, що не можна застосовувати правовий режим права власності, котрий складається з правомочностей володіння, користування та розпорядження об'єктами матеріального світу, до нематеріальних носіїв результатів творчості [173, с. 65], то положення наведеної статті не мають застосовуватися до захисту інтелектуальної власності. Проте, як показує аналіз практики ЄСПЛ, це не так. Як відзначає О. Розгон, ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод захищається традиційна концепція власності, що включає рухоме та нерухоме майно, взаємовідносини між приватними особами, публічні взаємовідносини, інтелектуальну власність. Таким чином, вчена доходить висновку, що інтелектуальна власність, включаючи патенти, також має вва-

жатися власністю в розумінні зазначеної статті [176, с. 175]. Визнаючи, що введення до концепції власності категорії «інтелектуальна власність», включаючи патенти, що має вважатися власністю в розумінні цієї норми, О. Розгон в той же час вказує, що в теорії та на практиці «право власності» і «право інтелектуальної власності», крім певних тотожностей, мають досить суттєві відмінності [176, с. 176].

Отже, доцільно проаналізувати більш детально позиції ЄСПЛ щодо права на приватну власність. Тут зауважимо, що під час підписання тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод несподівано Комітет міністрів Ради Європи прийняв рішення про вилучення з тексту проекту Конвенції трьох прав: права на особисту власність, права батьків мати вибір стосовно тієї освіти, яку вони хочуть дати своїм дітям, і права на проведення вільних виборів. Противники включення положення про право власності наголошували, що таке право не може бути абсолютним і його не можна закріплювати без розумних обмежень, а перш ніж декларувати право кожного на власність, слід закріпити права на зайнятість та працю, без чого не буде й власності [177, с. 6]. Зрештою, після тривалих дискусій усі три вказані права з певними уточненнями були внесені до додаткового Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [177, с. 6].

У рішенні по справі «Броньовский проти Польщі» ЄСПЛ наголосив, що поняття «володіння» у ч. 1 ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод має автономне значення, яке не обмежується власністю на матеріальні блага і не залежить від формальної класифікації у внутрішньому законодавстві. Так само, як матеріальні блага, певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть розглядатися як «майнові права», а отже, як «володіння» для цілей цього положення. У кожному конкретному випадку питання, яке потрібно дослідити, полягає в тому, чи обставини справи, розглянуті в цілому, присвоєні праву власності заявнику й істотному інтересу, захищеному наведеною статтею [178]. В іншій справі ЄСПЛ зазначив, що поняття «володіння», згадане в ч. 1 ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має авто-

номне значення, яке не обмежується власністю на фізичні товари і не залежить від формальної класифікації у внутрішньому законодавстві, деякі інші права та інтереси також можуть розглядатися як майнові права, а отже, як «володіння» [179]. Той факт, що національне законодавство держави не визнає особливий інтерес як «право власності», тим не менш, не виключає можливості за певних обставин визнати такий інтерес «майном» у значенні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [180]. У справі «Мельничук проти України» ЄСПЛ відзначає, що у випадку нематеріальних активів ЄСПЛ взяв до уваги, зокрема, той факт, чи положення, про яке йде мова, надавало фінансові права та інтереси, а тому мало економічну цінність. Відповідно ЄСПЛ у межах цієї справи вважав, що така інтелектуальна власність, як торгівельні марки та авторські права, складала «майно» [181].

Продовжуючи аналіз практики ЄСПЛ, також відзначимо окремі позиції цього суду щодо загального розуміння права власності. Так, при розгляді справ щодо порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ЄСПЛ неодноразово вказував на три окремі правила, які містить ця стаття:

- перше правило, яке має загальний характер, закріплює принцип мирного володіння майном (викладене в першому реченні ч.1);
- друге правило стосується лише позбавлення власності і підпорядковує його певним умовам (міститься у другому реченні ч.1);
- третє правило визначає що держави-учасниці мають право, крім іншого, здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів, застосовуючи такі закони, які вони вважають необхідними для цієї мети (міститься у ч. 2) [182; 183; 184; 185].

Для застосування принципу мирного володіння майном необхідні такі умови: наявність майна у значенні, яке надається йому ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практикою ЄСПЛ; наявність порушення (обмеження, невизнання або будь-якого іншого втручання у мирне володіння власністю особи); на-

явність контролю за її використанням. Відповідно, лише після детального аналізу означених понять ЄСПЛ вирішує, чи мало місце порушення права власності [45, с. 92]. Ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод застосовується лише до майна, яке вже перебуває у володінні особи, тобто заявник може стверджувати про порушення наведеної норми лише в тому випадку, коли оскаржені рішення стосувалися його майна у значенні цього положення. У свою чергу, майно може бути або «існуючим майном», або активами, в тому числі за позовами, щодо яких заявник може стверджувати, що він має, принаймні, «законне очікування» отримання ефективного володіння майном [186; 187]. Так, у справі «Копецький проти Словаччини» ЄСПЛ зазначає, що «майном» може бути як «наявне майно», так і активи, включаючи вимоги, стосовно яких особа може стверджувати, що вона має принаймні «легітимні сподівання» на реалізацію майнового права. «Легітимні сподівання» за своїм характером повинні бути більш конкретними, ніж просто надія, та мають ґрунтуватися на законодавчому положенні або юридичному акті, наприклад, судовому вердикті [187].

Конституція Польщі поруч із загальним правом на приватну власність, в межах однієї статті, гарантує також право на «інші майнові права»¹. Конституційний Трибунал Польщі, аналізуючи термін «інші майнові права», який закріплений у ст. 64 Конституції Польщі, зазначає, що ці права становлять один із видів суб'єктивних прав (у цивільному розумінні цього терміна), відокремлених за критерієм, що безпосередньо обумовлюється економічним інтересом суб'єкта права [189]. Отже, в Конституції Польщі, як і в конституціях деяких інших країн ЄС, використовується так звана широка концепція власності, в яку (з різною інтенсивністю), окрім власності, включаються також майнові права. На нашу думку, як в Україні, так і в Поль-

¹ Законодавство України під майновими правами визначає будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні права (права на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та права вимоги [188].

щі конституційне регулювання в цьому аспекті не є доскона-
лими. Водночас, в Конституції Латвії право власності на окремі
об'єкти не вказується, як і немає вказівки на інші майнові пра-
ва, що є її перевагою. На нашу думку, при конституційному за-
кріпленні права на приватну власність робити окремий акцент
на якомусь окремому об'єкті права власності не є доцільним. У
цьому випадку логічніше або взагалі не згадувати окремо про
право власності на жоден об'єкт, або ж наводити всі, що, зро-
зуміло, є також є недоцільним і навряд чи можливим. Отже,
в тексті конституції не слід поділяти власність на якісь окре-
мі матеріальні або нематеріальні блага. Хоча ми цілковито до-
пускаємо встановлення на конституційному рівні особливос-
тей регулювання права власності на окремі блага, наприклад,
права на землю. Проте таке регулювання не повинно відбува-
тися в статті, яка регламентує засади конституційного права
на приватну власність.

У вітчизняній юридичній науці немає однастайності щодо
належності права на приватну власність до відповідного виду
конституційних прав та свобод людини і громадянина. Відпо-
відно, аналізоване конституційне право різними вченими від-
носиться як до групи економічних прав, так і до інших груп
конституційних прав, наприклад до громадянських, соціаль-
них тощо. Для того, щоб спробувати віднести право на при-
ватну власність до відповідної групи конституційних прав та
свобод, насамперед необхідно коротко окреслити сутність та-
кої класифікації прав. На думку П.М. Рабіновича, класифіка-
ція суб'єктивних прав набуває практичного значення під час
проектування конституції та інших законів будь-якої держави,
оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунту-
ванню послідовності викладу цих прав у законодавстві [190, с.
9]. Як зазначає А.В. Стремоухов, метою будь-якої наукової кла-
сифікації прав людини є розкриття їх суспільної значущості,
виділення тієї чи іншої їх корінної ознаки та більш глибоке ви-
вчення і проникнення в їх зміст, а труднощі класифікації прав
людини обумовлені неоднорідністю їх конкретного змісту [191,
с. 7]. У свою чергу, А.Ю. Олійник класифікацію конституційних
прав і свобод людини визначає як їх поділ на окремі групи з ви-
користанням того чи іншого критерію групування [192, с. 58].

Щодо класифікації прав людини в юридичній літературі точиться дискусія стосовно критеріїв для такого поділу, відповідно пропонуються різні підходи до вирішення цього питання. Наприклад, В.Л. Федоренко класифікує права людини за такими критеріями: за сутністю, або ж за походженням – на природні та позитивно унормовані державою права і свободи людини; за предметом, або ж змістом – на політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні тощо; за суб'єктами – індивідуальні та колективні права; за віковою приналежністю – права дитини; права молоді; права людей похилого віку тощо [193, с. 212]. Натомість Ю.М. Тодика класифікує права на основі таких критеріїв: залежно від суб'єкта – на права і свободи людини та права і свободи громадянина; залежно від виду – на індивідуальні та колективні; за генезисом – на природні та похідні; за характером утворення – на основні і доповнювальні; за черговістю внесення до конституції – на права першого, другого і третього покоління; за ступенем їх абсолютизації – на такі, що підлягають обмеженню та такі, що не можуть бути обмеженими; за змістом – на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні [194, с. 136-142]. Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків побудована не довільно, а виходить із наявності в демократичному суспільстві п'яти основних видів діяльності, якісно різних за змістом суспільних відносин: взаємовідносин держави і громадянина в сфері правоохоронної діяльності держави, спрямованої на захист життя, здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі і гідності; взаємовідносини у політичній галузі; економічній, соціальній і культурній сфері [195, с. 234-235]. З огляду на це, багато вчених-юристів пропонують виділяти 5 груп прав і свобод: громадянські права і свободи, політичні права і свободи, економічні права і свободи, соціальні права і свободи, культурні права і свободи [195, с. 235; 196, с. 10-11; 197, с. 26; 198, с. 168].

Саме класифікація прав і свобод за змістом на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні є найбільш поширеною в юридичній літературі. При цьому варто мати на увазі, що деякі вчені об'єднують соціальні та економічні права в одну групу – соціально-економічні права людини й громадянина. У цьому аспекті, на нашу думку, цілком слушною є пози-

ція І.Л. Литвиненко, яка, виступаючи за необхідність виділення двох окремих груп прав людини (соціальні та економічні), зазначає, що в умовах ринкової економіки у сфері формування власного економічного добробуту основний тягар лягає на особу, а засобами такого формування виступають приватна власність та здійснення підприємницької діяльності й аналогічні економічні права. У тих же випадках, коли людина з тих чи інших причин нездатна самостійно долучитися до виробництва економічних благ, варто говорити про сукупність соціальних прав, які гарантуються державою і спрямовані на забезпечення мінімальних стандартів життя людини [199, с. 56–57]. Схожої позиції дотримується й А. Пазенок, вказуючи, що соціальні й економічні права формують відносно автономну систему прав, кожне з яких забезпечує певну сферу суспільних відносин, хоча, безумовно, вони тісно пов'язані, мають багато спільних ознак (їх поєднує коло суб'єктів, якими можуть виступати всі фізичні особи, вони мають спільне коло об'єктів, що розташовані як у матеріальній, так і соціальних сферах, реалізація цих груп прав залежить від економічних можливостей держави, які, у свою чергу, залежать від її політики) [200, с. 38]. О.В. Ковальський, критикуючи тезу, що економічні права логічно та послідовно випливають із соціальних, наголошує, що за такого підходу нівелюється правова природа, зміст та індивідуальне родове і функціональне призначення цих прав та свобод, оскільки кожна з цих груп характеризується специфічними суб'єктно-об'єктними параметрами, зумовлена різними, хоча й органічно пов'язаними, сферами життєдіяльності людини, засобами закріплення, механізмами реалізації та захисту [201, с. 92–93].

Окремі вчені пропонують відносити конституційне право на приватну власність до групи громадянських (особистих) прав. Зокрема, вони обґрунтовують свою позицію тим, що право на приватну власність входить до комплексу прав, котрі забезпечують безпеку і недоторканність людини, автономію особистості, простір дій індивідуальних, приватних інтересів [202, с. 167–168; 203, с. 17]. Проте більшість науковців відносять це право саме до економічних прав людини [2, с. 86; 166, с. 87; 193, с. 224; 204, с. 161; 205, с. 103]. Як відзначає Л.А. Івер-

шенко, економічний характер приватної власності виявляється в тому, що вона ґрунтується на основі системи господарства і власності на засоби виробництва, а головним джерелом її формування є трудова діяльність у суспільному виробництві. Водночас, вчена вказує, що право приватної власності виступає як речовий фундамент організації особистого життя [2, с. 83]. Отже, є необхідність з'ясувати, що слід розуміти під економічними правами у юридичній науці. Ю.М. Фролов вважає, що економічні права та свободи людини і громадянина в Україні – це самостійний вид прав та свобод в загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачені Конституцією та законами України [6, с. 15]. Польська дослідниця С. Стецко наголошує, що суть економічних прав і свобод полягає у забезпеченні захисту кожної людини у сфері вільного використання всіх належних їй майнових прав [206, с. 184]. На думку Ю.О. Сульженко, економічні права і свободи людини і громадянина в Україні – це самостійний вид прав у загальній системі основних прав і свобод людини і громадянина, що визнані, гарантовані та захищаються державою, під якими слід розуміти можливості людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами [207, с. 19]. З точки зору О.В. Ковальського, економічні права людини – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі прав та свобод людини, під якими слід розуміти можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, передбаченому правом, а держави повинні забезпечувати належні умови реалізації таких прав відповідно до міжнародно-правових зобов'язань [201, с. 94–95]. У той же час, В.В. Кравченко наголошує, що економічні права забезпечують людині можливість вільно розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка складає основу існування та розвитку суспільства [208, с. 96]. На нашу думку, конституційне право на приватну власність слід віднести саме до групи економічних прав людини та громадянина.

Отже, конституційне право на приватну власність – це визнана та гарантована конституцією та законами відповідної країни, а також міжнародними нормативно-правовими актами можливість людини і громадянина набувати у власність матеріальні і духовні блага, володіти, користуватися та розпоряджатися ними на власний розсуд, за винятком обмежень, які встановлюються виключно конституцією, законом, та вимагати від усіх інших суб'єктів права діяти в межах законодавства й не порушувати прав власника.

2.2. Особливості реалізації конституційного права на приватну власність в Україні та країнах ЄС

У попередньому підрозділі ми з'ясували поняття та основний зміст права на приватну власність. Водночас, реалізація права на приватну власність у всіх країнах має низку особливостей залежно від індивідуальних характеристик об'єкта права приватної власності, суб'єкта цього права, місця розташування об'єкта права приватної власності тощо. Такі особливості можуть стосуватися як всіх елементів, що складають зміст права на приватну власність, так і лише одного або кількох із них. Отже, у межах цього підрозділу проаналізуємо та порівняємо окремі особливості реалізації конституційного права на приватну власність в Україні та окремих країнах ЄС, а також окреслимо деякі аспекти взаємозв'язку та залежності в реалізації права на приватну власність та реалізацією інших конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Як впливає з наведених вище положень, окремі з таких особливостей реалізації права на приватну власність часто закріплюються безпосередньо в тексті конституції відповідної країни, наприклад, особливості реалізації права власності на землю в конституціях Болгарії, Словенії, Румунії, Естонії тощо. Отже, розглянемо особливості реалізації права на приватну

власність відносно окремих об'єктів такого права. У цьому аспекті варто проаналізувати рішення КСУ у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», Постанови Верховної Ради України «Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України» [209], оскільки правові позиції, вироблені КСУ в межах цього рішення, мають важливе значення для розуміння особливостей реалізації права на приватну власність стосовно окремих об'єктів. Так, у конституційному поданні заявники стверджували, що положення Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність» [210]¹ є порушенням права приватної власності цього товариства, що суперечить принципу верховенства права, передбаченого статтею 8 Конституції України. Також заявники відзначали, що в зазначеному законі не вказано обґрунтування примусового припинення права приватної власності Акціонерного товариства «Градобанк» на колекцію та не наведено підстав набуття права власності державою, а також немає посилань на надзвичайний чи військовий стан, рішення суду щодо конфіскації колекції та не доведено суспільної необхідності припинення права власності Акціонерного товариства «Градобанк».

Під час розгляду цієї справи КСУ вказав на вироблену в попередніх рішеннях правову позицію КСУ, що в основі правового режиму власності є конституційні положення, конкретизовані в законах, які можуть містити й певні особливості щодо врегулювання тих чи інших форм власності [211; 212], та наголосив,

¹ Цей закон визначав засади регулювання відносин щодо передачі колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність з метою остаточного вирішення долі цієї колекції та залучення громадян України і світової спільноти до унікальних скарбів національної культурної спадщини України. Зокрема, ст. 1 цього закону вказувала на визнання Колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» об'єктом національного культурного надбання та передачу її у державну власність у порядку, встановленому цим законом.

що однією з підстав для визначення особливостей правового режиму власності щодо окремих об'єктів є їх культурна цінність. Водночас, дослідивши матеріали справи, КСУ встановив, що для досягнення вказаної у Законі України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» мети, а саме – збереження колекції як скарбів національної культурної спадщини України – одночасно було застосовано два різні правові засоби: визначено правовий режим колекції як об'єкта національного культурного надбання та передано колекцію з приватної у державну власність. При цьому забезпечення визначеного суспільно важливого інтересу могло бути досягнуте лише шляхом визнання колекції як об'єкта національного культурного надбання, оскільки передача колекції у державну власність не може бути визнана винятковим правовим засобом у розумінні вимог ч. 5 ст. 41 Конституції України [209].

Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини» [213], пам'ятка культурної спадщини, крім пам'яток археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Усі пам'ятки археології, в тому числі й ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю. Такі рухомі предмети підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, обліку та збереженню у порядку, визначеному законодавством. Відповідно, КСУ справедливо дійшов висновку, що у цьому випадку законодавцем не було дотримано принципу непорушності права приватної власності, що мало наслідком протиправне позбавлення цього права, у зв'язку з чим низка положень названого закону не відповідають ст. 8, ч.4 ст. 13, ч. 4 ст. 41 Конституції України (є неконституційними) [209].

На нашу думку, важливе значення для розуміння особливостей реалізації права на приватну щодо окремих об'єктів має правова позиція КСУ, сформульована в цьому рішенні, відповідно до якої правовий статус колекції, як об'єкта національного культурного надбання, не позбавляє права власника володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном, а лише зумовлює певні особливості здійснення власником своїх прав

щодо такого об'єкта, які встановлені іншими спеціальними законами [209]. Тобто віднесення (належність) об'єкта, що є в приватній власності, до якогось особливого правового статусу не означає автоматичне позбавлення права власності на це майно, а тільки зумовлює відповідні особливості здійснення права власності щодо такого майна. Водночас для експропріації цих об'єктів необхідна наявність інших підстава передбачених конституцією та чинним законодавством.

Найбільше особливостей реалізації права на приватну власність, пов'язаних з об'єктами такого права, стосується природних ресурсів. Об'єктами права власності на природні ресурси в Україні є земля, ліс, вода, надра, тваринний та рослинний світ, а також природні території, які перебувають під особливою охороною [214, с. 108]. Право приватної власності на природні ресурси означає, що конкретно визначений природний ресурс, який відповідно до законодавства може перебувати у приватній власності, належить певному громадянину або юридичній особі [214, с. 111]. Проте зауважимо, що вказівка на те, що суб'єктом права приватної власності на природні ресурси можуть бути лише громадяни та юридичні особи, є не зовсім правильною, оскільки в багатьох випадках таким же правом наділяються також іноземці та особи без громадянства.

Серед природних ресурсів найбільше особливостей стосовно реалізації права на них стосується землі. Зауважимо, що в науковій літературі не завжди коректно використовується сам термін, яким позначається право власності на цей природний ресурс. Так, окремі вчені вживають для цього термін «Право приватної власності на землю» [215, с. 97]. Проте з таким підходом важко погодитися, оскільки ст. 78 Земельного кодексу України, розкриваючи зміст права власності на землю, визначає, що право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Як правильно зауважує Ю.Є. Ходико, об'єктом будь-яких правовідносин (цивільних, земельних тощо) є не земля як об'єкт природи або ресурс, а земельна ділянка – індивідуалізована в установленому законом порядку частина земної поверхні. Оскільки земля як така взагалі не може визнаватися об'єктом права власності,

як і вода, повітря та інші види матерії, що позбавлені просторових меж, об'єктом завжди є певна юридична категорія, що відображає найбільш характерні, юридично значимі ознаки відповідного об'єкта природи [216, с. 280]. Отже, об'єктом права власності визначається не земля, а безпосередньо земельна ділянка. Відповідно до цього, при дослідженні проблем конституційно-правового регулювання права на приватну власність варто використовувати саме поняття «земельна ділянка», а не загальний термін «земля».

Законодавство України визначає земельну ділянку як частину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами [62]. У свою чергу, в юридичній науці наводяться більш розгорнуті визначення цього поняття, наприклад, К.О. Настечко під земельною ділянкою пропонує розуміти виділену в натурі і на місцевості документально оформлену відповідно до чинного законодавства частину земної поверхні із встановленими межами, певним місцем розташування та визначеними щодо неї правами та обов'язками [217, с. 4].

Також варто звернути увагу на положення ч. 2 та ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України, відповідно до яких право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб, а розповсюджується право власності на земельну ділянку на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Тобто, за законодавством України право приватної власності на земельну ділянку поширюється тільки на простір над та під її поверхнею, який необхідний для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Варто погодитися з уточненням А.М. Мірошниченка, що земельна ділянка охоплює простір над та під поверхнею землі на висоту і глибину, необхідні для використання ділянки за цільовим призначенням, у тому числі для її забудови [218, с. 30]. Це уточнення важливе, оскільки не всі види цільового призначення землі передбачають наявність на ній забудови. Таке положення відображене

в законодавстві окремих країн-членів ЄС. Наприклад, відповідно до ст. 143 Цивільного кодексу Польщі, право власності на землю у межах, визначених соціально-економічним призначенням землі, поширюється на простір над і під її поверхнею. Це положення не шкодить положенням, що регулюють права на воду [60]. Таким чином, у законодавстві Польщі простір, на який поширюються права власника землі, не прив'язується до висоти і глибини необхідної для зведення будівель, а ставиться в залежність від цільового призначення конкретної земельної ділянки. Верховний суд Польщі з цього приводу зауважує, що просторові межі земельної власності, відповідно до ст. 143 Цивільного кодексу Польщі, включають її об'єктивні властивості, такі як цільове призначення, функціонування та фактичне використання в просторі над і під його поверхнею з урахуванням соціально-економічного призначення землі. Вони тісно пов'язані зі змістом права власності, визначеним у ст. 140 Цивільного кодексу Польщі, яке в загальному порядку окреслює межі прав власника за умови, що йому дозволяється робити все, що не заборонено законом, принципами соціального співіснування, а також не суперечить соціально-економічній меті закону [219]. Отже, на нашу думку, ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України варто викласти в такій редакції: «Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для забезпечення використання її за цільовим призначенням».

Як бачимо, в Польщі цивільне законодавство тільки вказує, що просторові межі власності на земельну ділянку перебувають у межах, визначених соціально-економічним призначенням землі. Натомість, у Латвії підхід до цього питання істотно відрізняється від польського та українського досвіду. Так, відповідно до ст. 1042 Цивільного кодексу Латвії, власник землі володіє не тільки її поверхнею, а й повітряним простором над нею, а також шарами землі під нею та всіма корисними копалинами, що знаходяться на ній. Власник землі може на власний розсуд розпоряджатися поверхнею своєї землі, повітряним простором над нею, а також шарами землі під нею, якщо тим самим не зачіпаються кордони Латвії [61]. Тобто в Цивільному

кодексі Латвії закріплена модель поширення права на землю, за якої власнику землі належить все, що перебуває під поверхнею земельної ділянки аж до центру землі, й на все, що перебуває над її поверхнею без обмежень, встановлених висотою, необхідною для зведення будівель або цільовим призначенням земельної ділянки. Це положення підтверджується та розширюється у Законі Латвії «Про надра» [220], ст. 3 якого декларує, що надра та всі корисні копалини, що містяться в них, належать власнику землі. Власник землі або належним чином уповноважена ним особа може розпоряджатися надрами в тій мірі, в якій Закон Латвії «Про надра» та інші нормативні акти не обмежують його прав. Натомість Кодекс України про надра чітко визначає, що надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними [221].

Особливості реалізації права приватної власності на земельну ділянку стосуються практично всіх правомочностей, що складають зміст цього права. Так, можливість реалізувати право приватної власності на земельні ділянки з окремими видами цільового призначення можуть тільки громадяни України (в низці країн-членів ЄС – тільки громадяни ЄС). Різняться також підстави набуття права приватної власності на землю, наприклад, іноземці не можуть отримувати землю на безоплатній основі в порядку приватизації. Також в законодавстві низки країн ЄС законодавчо встановлюються максимальні розміри земельних ділянок окремих цільових призначень, які можуть перебувати у приватній власності однієї особи. Щодо володіння земельними ділянками, то тут в юридичній літературі відзначається, що стосовно до оточуючих володіння земельною ділянкою виконує надзвичайно важливу функцію – воно є засобом їх повідомлення про право власника, з яким кореспондує обов'язок усіх інших не порушувати його. Саме з огляду на це майже у всьому світі запроваджена реєстрація прав на нерухоме майно, і насамперед на земельні ділянки [222, с. 121]. Так, відповідно до ст. 182 Цивільного кодексу України, право власності та інші речові права на нерухомі речі, в тому числі й на земельні ділянки, обтяження цих

прав, а також їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації.

Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [66], державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень визначається як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно¹. У свою чергу, в юридичній науці під державною реєстрацією прав на землю пропонується розуміти самостійну, відокремлену від функцій обліку та управління земельними ресурсами діяльність суб'єктів реєстраційних правовідносин, спрямовану на легалізацію виникнення, зміни або припинення прав, обтяжень та обмежень щодо конкретно визначеної земельної ділянки [223, с. 5].

Основна особливість реалізації такої правомочності, як користування земельною ділянкою, полягає в тому, що вона може використовуватися власником для задоволення його потреб виключно у межах встановленого для цієї ділянки цільового призначення. Розпорядження земельними ділянками також має низку особливостей, наприклад, заборона на відчуження окремих земельних ділянок сільськогосподарського призначення².

Реалізація права приватної на ліси також має певні особливості. Так, відповідно до ст. 10 Лісового кодексу України [224], ліси в Україні можуть перебувати у приватній власності. Суб'єктами права приватної власності на ліси визнаються як громадяни, так і юридичні особи України. Громадяни та юридичні особи України можуть безоплатно або на платній основі набувати у приватну власність у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств замкнені земельні лісові ділянки³ загальною площею до 5

¹ Державний реєстр речових прав на нерухоме майно – це єдина державна інформаційна система, що забезпечує обробку, збереження та надання відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно та їх обтяження.

² Детальніше це питання буде проаналізовано у підрозділі 3.1.

³ Під замкненою розуміється така ділянка, де лісові насадження на цій

гектарів. Ця площа може бути збільшена в разі успадкування лісів відповідно до законодавства. Отже, за законодавством України право приватної власності на ліси може набуватися тільки у лімітованому обсязі. Водночас громадяни та юридичні особи можуть не тільки отримувати безкоштовно або за плату право власності на ліси, але й самостійно створювати ліси, які будуть належати їм на праві приватної власності. Так, відповідно до ч. 2 та 3 ст. 10 Лісового кодексу України, громадяни та юридичні особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність відповідно до встановленого порядку земельних ділянок деградованих і малопродуктивних угідь, без обмеження їх площі. Ліси, створені громадянами та юридичними особами на земельних ділянках, що належать їм на праві власності, перебувають у приватній власності цих громадян і юридичних осіб. Як бачимо, тут вже не йдеться про лімітацію площі земельної ділянки під лісами, проте міститься вказівка, що таке право власності на ліси може виникати виключно на земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь.

Н.Г. Юрчишин право приватної власності на ліси в Україні визначає як систему законодавчо визначених спеціально-правових норм, які надають можливість громадянам та юридичним особам України у визначених межах володіти, користуватися та на свій розсуд розпоряджатися на підставі правостановлюючих документів земельною лісовою ділянкою та реалізовувати надані законом права та обов'язки власника лісу, нести при цьому юридичну відповідальність за їх невиконання [226, с. 533]. Р. Смолярчук пропонує виділяти два способи набуття лісів у приватну власність:

- первинні, до яких вчений відносить набуття лісів у приватну власність безоплатно або за плату у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств

земельній ділянці відокремлені з усіх сторін від лісових насаджень, що ростуть на суміжних земельних ділянках, природними чи штучно створеними просіками, елементами рельєфу (схилами, водоймами та ін.) тощо [225, с. 19]. Водночас відсутність законодавчого визначення цього поняття вносить певний елемент невизначеності щодо того, які ж саме земельні ділянки під лісами можуть набуватися у приватну власність.

замкнені земельні лісові ділянки загальною площею до 5 гектарів та створення лісів;

- вторинні, до яких належить успадкування лісів згідно із законом, а також набуття права власності на ліси за цивільно-правовими правочинами [227, с. 64-65].

У вітчизняній юридичній літературі вказується, що в Україні формування приватної власності на ліси штучно обмежене умовами щодо площі земельних ділянок лісгосподарського призначення та стану земель, що суперечить змісту права власності, яке полягає не в кількості і не в назві правомочностей власника, а в тій мірі реальної юридично забезпеченої та гарантованої влади, яка надається конкретному власнику чинним законодавством [228, с. 74]. Серед науковців висувуються пропозиції щодо розширення права приватних власників лісів, зокрема збільшення площі лісів, що можуть перебувати у приватній власності [229, с. 279].

Також зауважимо, що до власників лісів чинним законодавством України висувається низка додаткових специфічних обов'язків, які випливають з особливості лісу як об'єкта права приватної власності. Так, відповідно до ст. 14 Лісового кодексу України [224], громадяни та юридичні особи, які мають у своїй приватній власності ліси, зокрема, зобов'язані:

- вести лісове господарство відповідно до матеріалів лісовпорядкування;
- дотримуватися правил і норм користування лісовими ресурсами;
- вести первинний облік лісів;
- надавати в установленому чинним законодавством порядку відповідну статистичну звітність та інформацію про стан лісів і використання лісових ресурсів тощо.

Особливості реалізації права власності на ліси встановлюються також у законодавстві Польщі та Латвії. Так, відповідно до ст. 2 Закону Польщі «Про ліси» [230], положення цього закону поширюються на всі ліси незалежно від форми їх власності. Також Закон Польщі «Про ліси» передбачає, що господарська діяльність на лісових землях, тобто реалізація правомочності користування своєю власністю, здійснюється відповідно

до спрощених планів ведення лісового господарства для лісів. План ведення лісового господарства має містити, опис лісів та земель, призначених для лісонасадження, включаючи перелік лісових ділянок, земель, призначених для лісонасадження, та захисних лісів, аналіз лісокористування за минулий період, програму охорони природи, а також конкретизацію завдань, що стосуються, зокрема, кількості деревини, що підлягає заготовці, потреби технічної інфраструктури тощо. Реалізацію планів ведення лісового господарства може здійснювати підприємець, у тому числі постачальник послуг із держави-члена ЄС у розумінні п. 40 ст. 3 Закону Польщі «Про правила участі іноземних підприємців та інших іноземних осіб у господарському обороті на території Республіки Польща» [231]¹, у якого є технічне обладнання та який залучає фахівців з відповідною кваліфікацією, необхідною для своєчасної та коректної реалізації цих планів. Відповідно до ст. 2 Закону Польщі «Про лісовий податок» [232], платниками податку на ліси є фізичні та юридичні особи – власники лісів. Якщо ліс перебуває у спільній власності двох або більше суб'єктів господарювання, то податкове зобов'язання покладається на всіх співвласників чи власників лісу.

У Латвії ці питання регулюються Законом Латвії «Про ліси» [233], метою якого є сприяння економічному, екологічному та соціально стійкому управлінню і використанню лісів шляхом забезпечення рівних прав, недоторканності права власності та незалежності господарської діяльності для всіх законних власників, а також накладення рівних зобов'язань. Відповідно до п. 27 ст. 1 цього закону, власником лісу є:

- особи, яким за рішенням відповідної установи в ході земельної реформи земля, на якій розташований ліс, була передана (виділена) у власність за плату або майнові права на неї були відновлені, а земля була виділена в натурі відповідно до нормативно-правових актів;

¹ Відповідно до цього акту постачальник послуг від держави-члена – це іноземний підприємець із держави-члена, який здійснює господарську діяльність відповідно до діючих у цій державі норм і тимчасово пропонує або надає послугу на території Республіки Польща.

- особа, яка придбала землю, на якій розташований ліс, у власність, отримала в спадщину або на інших законних підставах набула право власності на цю землю.

Особливості реалізації права приватної власності на ліси в Латвії, насамперед, проявляються через обов'язки, які покладаються на власника лісів чинним законодавством. Зокрема, власники лісу повинні дотримуватися правил:

- використання лісоматеріалів, що включає повну заборону вирубувати дерева, які досягли розмірів спеціально захищених дерев, визначених Кабінетом Міністрів Латвії, необхідність отримати спеціальної довідки для почати вирубку дерев на лісових землях (довідка – це документ, виданий Державною лісовою службою, який підтверджує законність конкретної планової діяльності та вважається дозволом на цю діяльність);
- лісовідновлення, тобто з метою запобігання ситуації, коли власник лісу лише вирубує ліс, зменшуючи таким чином загальну площу лісу та порушуючи екологічну рівновагу, Закон Латвії «Про ліси» зобов'язує власника вжити заходів до відновлення лісу після його вирубки;
- охорони лісів, зокрема слідкувати за станом лісу та інформувати Державну лісову службу щодо виявленої шкоди, завданої лісу, тощо.

Також законодавством України, Польщі та Латвії встановлюються особливості щодо реалізації права на приватну власність стосовно низки інших об'єктів права приватної власності, проте не будемо надалі заглиблюватися в цю проблематику, оскільки це вийде за межі поставлених завдань. Натомість перейдемо до аналізу особливостей реалізації права на приватну власність на окремих територіях.

У зв'язку з тимчасовою окупацією окремих територій України в 2014 р. виникає низка проблем з належною реалізацією конституційного права на приватну власність на цих територіях, насамперед це стосується права власності на земельні ділянки та інше нерухоме майно. Для реагування на ці виклики були прийняті відповідні нові законодавчі акти, а також внесено зміни до низки законів України. Так, відпо-

відно до ст. 11 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [234], на тимчасово окупованій території України право власності охороняється згідно із законодавством України. За всіма фізичними особами, незалежно від того, чи набули вони статусу біженця чи іншого спеціального правового статусу, підприємствами, установами та організаціями зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо воно набуто відповідно до законодавства України. Набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на території, яка тимчасово окупована, здійснюється відповідно до законодавства України за межами цієї території. Будь-який правочин відносно нерухомого майна, включно й земельних ділянок, які знаходяться на цих територіях, що вчинений із порушенням вимог законів України, вважається недійсним з моменту його вчинення та не створює будь-яких юридичних наслідків, окрім тих, що пов'язані з його недійсністю. Тобто всі угоди щодо відчуження права власності на тимчасово окупованих територіях, які не відповідають чинному законодавству України, не призводять до виникнення або припинення права приватної власності.

Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» [235]¹ також приділяє увагу проблемам реалізації права приватної власності на цих територіях. Так, відповідно до ст. 13 названого закону, об'єкти права приватної, державної та комунальної власності, що розташовані на території України, яка тимчасово окупована, залишаються у власності осіб, які мали такі об'єкти у влас-

¹ Цей Закон є спеціальним законом, що визначає особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України згідно із ст. 13 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», створює вільну економічну зону «Крим» та врегульовує інші аспекти правових відносин між фізичними і юридичними особами, які знаходяться на тимчасово окупованій території або за її межами.

ності на початок окупації. Протягом строку тимчасової окупації передача права приватної власності на об'єкти, що розташовані на тимчасово окупованій території України, підлягає реєстрації на іншій території України відповідно до правил, що встановлені чинним законодавством України, а правочини із землями, що розташовані на цих територіях України, здійснюються за правилами, встановленими Земельним кодексом України та іншими законодавчими й підзаконними нормативно-правовими актами України. Також цим законом на період тимчасової окупації забороняється здійснення будь-яких правочинів з об'єктами права приватної, державної та комунальної власності, якщо їх стороною є особа, яка знаходиться у власності або перебуває під контролем держави-окупанта.

Відзначимо, що у 2014 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яке розташоване на тимчасово окупованій території» [236], якою встановлювалося, що державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, внесення змін до записів Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, ведення реєстраційних та облікових справ, вчинення інших реєстраційних дій щодо нерухомого майна, яке розташоване в межах території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, здійснюють органи державної реєстрації прав Херсонської та Запорізької областей у порядку, встановленому законодавством України для державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Водночас, як впливає з доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини [237], на території Автономної Республіки Крим була проведена широкомасштабна експропріація державної та приватної власності без будь-якої компенсації та дотримання норм міжнародного гуманітарного права, які захищають державну і приватну власність від незаконної конфіскації та знищення. Тобто, згідно з законодавством України, право приватної власності на відповідні об'єкти належить одним фізичним та юридичним особам, проте у них часто немає доступу до своєї власності (це, насамперед, внутрішньо переміщені особи), відповідно вони позбавлені права володіння та користування своєю власністю. Навіть більше того, в багатьох

випадках об'єкти права приватної власності на тимчасово окупованих територіях вже фактично перебувають у власності інших осіб, яке набуто ними на підставі законодавчих актів Російської Федерації. Виділяють три умовні етапи перерозподілу (присвоєння) власності українських приватних, юридичних осіб та державної власності, який самопроголошена кримська влада трактує як націоналізацію:

- перший етап відбувся одразу після анексії та стосувався так званої націоналізації, насамперед, державної власності України (зокрема, об'єктами цієї «націоналізації» стали державні компанії «Чорноморнафтогаз», «Укртрансгаз», залізниці, порти та судноплавні компанії);
- другий етап відбувся в період так званих націоналізації та викупу приватної власності (восени 2014 року – навесні 2015 р.). Значною мірою в публічній площині перерозподіл власності на користь самопроголошеного кримського уряду стосувався власності українських фінансово-промислових груп;
- третій етап (після березня 2015 року) стосувався так званої приватизації українських активів, майна, які належать державі чи приватним юридичним особам, яка передбачала продаж окупаційною владою українських підприємств, котрі раніше зазнали «націоналізації» та «викупу» [238].

Однак відзначимо, що відповідно до 12 Федерального конституційного закону від 21 березня 2014 № 6-ФКЗ «Про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та створення в складі Російської Федерації нових суб'єктів Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» передбачається, що на територіях Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя діють документи, в тому числі ті, що підтверджують громадянський стан, освіту, право власності, право користування, право на отримання пенсій, допомог, компенсацій та інших видів соціальних виплат, право на отримання медичної допомоги, а також дозвільні документи (ліцензії, крім ліцензій на здійснення банківських операцій і ліцензій на здійснення діяльності некредитних фінансових організацій),

видані державними та іншими офіційними органами України, державними та іншими офіційними органами Автономної Республіки Крим, державними та іншими офіційними органами міста Севастополя, без обмеження терміну їх дії і будь-якого підтвердження з боку державних органів Російської Федерації, державних органів Республіки Крим або державних органів міста федерального значення Севастополя, якщо інше не випливає з самих документів [239]. Це означає, що описаними вище незаконними діями щодо позбавлення та обмеження права на приватну власність на території Криму порушуються не тільки міжнародні нормативно-правові акти та законодавство України, а й законодавство самої держави-окупанта.

Також слід відзначити, що 20 березня 2020 р. був виданий Указ Президента Російської Федерації «Про внесення змін до переліку прикордонних територій, на яких іноземні громадяни, особи без громадянства та іноземні юридичні особи не можуть мати на праві власності земельні ділянки, затверджений Указом Президента Російської Федерації від 9 січня 2011 р. № 26» [240]. Цим актом низку районів Автономної Республіки Крим віднесено до територій, на яких іноземці та особи без громадянства не можуть мати у приватній власності земельні ділянки. Відповідно до ч. 3 ст. 15 Земельного Кодексу Російської Федерації [241], іноземні громадяни, особи без громадянства та іноземні юридичні особи не можуть мати на праві власності земельні ділянки, що перебувають на прикордонних територіях, перелік яких встановлюється Президентом Російської Федерації відповідно до федерального законодавства про державний кордон та на інших особливо встановлених територіях відповідно до федеральних законів. Тобто за цими положеннями громадяни України не можуть мати у приватній власності земельні ділянки на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим. Це положення призведе до нових порушень права на приватну власність на цих територіях, оскільки, на основі наведених вище положень законодавства держави-окупанта, земельні ділянки, що перебувають у власності громадян України на цих територіях будуть підлягати примусовому відчуженню.

У такій ситуації найбільш дієвим механізмом захисту права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях є

звернення до міжнародних судових органів. Тут доцільно навести правові позиції ЄСПЛ, які були вироблені ним при розгляді справ, що містили схожу проблему. Так, у справі «Лоїзіду проти Туреччини» [242] заявник – громадянин Кіпру заявляв, що є власником земельних ділянок на півночі Кіпру, і стверджував, що до турецької окупації північного Кіпру на одній із його земельних ділянок почалося будівництво, а право власності на об'єкти нерухомості підтверджується свідоцтвами про реєстрацію, виданими Кіпрським департаментом земель. Також заявник стверджував, що турецькі збройні сили не дають йому повернутися до північного Кіпру та мирно володіти своїм майном. ЄСПЛ врахував твердження уряду Туреччини про те, що процес вилучення майна на півночі Кіпру розпочався в 1974 р. й переріс до безповоротної експропріації на підставі ст. 159 Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру від 7 травня 1985 р. Формулювання цього твердження свідчить про те, що, на думку турецького уряду, заявник не втратив право власності на землю до 7 травня 1985 р., а якщо це слід розуміти інакше, то уряд Туреччини не пояснив, яким чином втрата права власності сталася до цієї дати. Отже, ЄСПЛ зосередився на твердженні уряду про те, що право власності було втрачено в 1985 р. внаслідок дії ст. 159 Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру. У цьому контексті ЄСПЛ взяв до уваги Резолюцію Ради Безпеки ООН, в якій створення Турецької Республіки Північного Кіпру проголошується юридично недійсним та міститься заклик до всіх держав не визнавати жодної кіпрської держави, крім Республіки Кіпр. Подібний заклик було повторено Радою Безпеки ООН у Резолюції від 11 травня 1984 р. Схожу позицію зайняли й Європейське Співтовариство та глави урядів Співдружності. ЄСПЛ зауважив, що Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод слід тлумачити з урахуванням правил, викладених у Віденській конвенції від 23 травня 1969 р. «Про право міжнародних договорів» [243]. У цьому відношенні з міжнародної практики та різних чітко сформульованих резолюцій видно, що міжнародне співтовариство не розглядає Турецьку Республіку Північного Кіпру як державу, що відповідає міжнародному праву і що Республіка Кіпр залишалася єдиним законним урядом Кіпру. На цій основі ЄСПЛ не може приписувати юридичну силу для ці-

лей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод таким положенням, як ст. 159 Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру, на який покладається уряд Туреччини. Відповідно, ЄСПЛ дійшов висновку, що заявник не може вважатися таким, що втратив право власності на своє майно внаслідок ст. 159 Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру 1985 р. Ніяких інших фактів, що спричиняють втрату права власності на майно заявника, уряд Туреччини не наводив, а ЄСПЛ не знайшов. У цьому контексті Суд зазначає, що законний уряд Кіпру постійно відстоював свою позицію, згідно з якою власники нерухомості у північній частині Кіпру зберегли своє право власності та повинні мати можливість відновити вільне користування своїм майном, отже, заявник повинен розглядатися як законний власник землі [242].

Таким чином, Україна прийняла низку законодавчих актів, відповідно до яких об'єкти права приватної власності на тимчасово окупованих територіях залишаються у власності осіб, яким вони належали на праві власності на початок тимчасової окупації незалежно від дій окупаційного уряду, спрямованих на порушення цього права та незаконне позбавлення права приватної власності. Водночас, на нашу думку, доцільно створити окремих реєстр порушень права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях. Це може бути як окремий державний реєстр, так і створений на основі Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Головним завданням цього реєстру має стати офіційна фіксація фактів порушення права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях України. Відповідно, в цей реєстр повинні заноситися достовірні дані про факти пошкодження, зруйнування, знищення або незаконної експропріації об'єктів права приватної власності на тимчасово окупованих територіях. Дані цього реєстру будуть значно полегшувати захист порушеного права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях, а також забезпечувати власників достовірною інформацією про фактичний стан об'єктів їх приватної власності, сприятимуть відновленню втрачених документів на цю власність тощо.

Також варто мати на увазі, що проаналізовані вище положення стосуються тільки ситуації в Автономній Республі-

ці Крим та м. Севастополі, оскільки відповідно до ст. 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», для цілей цього закону тимчасово окупованою територією визначається: сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій; внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України та надра під названими територіями.

Проте держава Україна наразі не контролює не тільки територію Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, а й частину території Донецької та Луганської області, на які не поширюються наведені вище положення законодавства щодо забезпечення права власності на тимчасово непідконтрольній Україні території. На цих територіях реалізація права на приватну власність також істотно ускладнена. У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні відзначається: «Право власності громадян також перебуває під загрозою. Так, 03.11.2017 у окупаційною адміністрацією Російської Федерації у Донецькій області було оприлюднено наказ про «націоналізацію» врожаю, вирощеного за земельних ділянках, включених до «державного» та «комунальних майнових фондів» та «зайняті» юридичними особами або фізичними особами «без дозволу». Приватне житло, залишене без нагляду на строк від 3 місяців, підлягає інвентаризації з можливим переданням у володіння іншим особам. Така сама ситуація і в окупованій частині Луганської області» [244].

Відзначимо також, що хоча в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [234] йдеться про те, що його дія поширюється тільки на Крим, проте ст. 2 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих

територіях у Донецькій та Луганській областях» [245] вказує: «Правовий статус тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також правовий режим на зазначених територіях визначаються цим Законом, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципами та нормами міжнародного права». Тобто, сам Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» не передбачає поширення його норм на тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях, проте вказівка на поширення його норм на ці території міститься в іншому Законі України.

Загалом у статусі окупованих територій на Кримському півострові та на Сході України спостерігаються суттєві відмінності з точки зору міжнародного права: якщо юрисдикцію щодо Криму визнано Російською Федерацією, яку, в свою чергу, визнано державою-окупантом міжнародними організаціями, то щодо окремих територій Донецької та Луганської областей Російська Федерація офіційно не проголосила власну юрисдикцію, а факт здійснення нею ефективного контролю за цими територіями поки що не визнано міжнародними юрисдикційними органами [246]. Тривалий час частина Донецької та Луганської областей визнавалися окупованими територіями тільки на рівні підзаконного акту – Постанови Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» [247]. У зв'язку з цим В.Ф. Нестерович, аналізуючи судову практику України щодо визначення статусу окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, виділяв п'ять підходів до цього питання:

1. Окремі території Донецької та Луганської областей вважалися тимчасово окупованими територіями;
2. Окремі території Донецької та Луганської областей вважали тимчасово окупованими територіями, але при цьому у судовому рішенні суддя взагалі не посилався на

жоден нормативно-правовий акт, відповідного до якого ця територія України є тимчасово окупованою;

3. Окремі території Донецької та Луганської областей визнавалися тимчасово окупованими територіями, при цьому суддя посилався (без вказівки на конкретну статтю) на Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»;
4. Судді взагалі оминали питання статусу тимчасово окупованих територій щодо окремих територій Донецької та Луганської областей, але при цьому вказували, що документ, який виданий органами влади «самопроголошених республік», на території України не має юридичної сили;
5. Окремі території Донецької та Луганської областей у рішеннях судів визначалися як тимчасово непідконтрольна Україні частина її території [248, с. 88].

Тільки у 2018 р. із прийняттям Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» окремі території Донецької та Луганської областей, які непідконтрольні Україні, були визнані тимчасово окупованими на законодавчому рівні. Так, відповідно до ст. 1 цього закону, тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль, а саме: сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей; внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території, визначеної вище; надра під та повітряний простір над зазначеними територіями. Необхідно відзначити положення ч. 6 ст. 2 цього закону, яке безпосередньо стосується проблем права на приватну власність і декларує, що за фізичними особами, незалежно від перебування їх на обліку як внутрішньо переміщених осіб чи від набуття ними спеціального правового статусу, та за юридичними особами зберігається право власності, інші

речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, якщо таке майно набуте відповідно до законів України. Отже, попри певні кроки, вжиті Україною для захисту права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях, чинне вітчизняне законодавство потребує відповідного удосконалення з регулювання цього питання.

Як в Україні, так і в країнах-членах ЄС законодавство передбачає для іноземців низку особливостей реалізації конституційного права на приватну власність. Ст. 26 Конституції України декларує, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Інакше кажучи, конституція України допускає можливість законодавчого встановлення відповідних особливостей реалізації права для іноземців.

Це положення цілковито поширюється і стосовно права на приватну власність, хоча безпосередньо в самій Конституції України, як ми вже відзначали, особливості реалізації цього права іноземцями не зафіксовані. Натомість у деяких країнах ЄС окремі особливості реалізації права на приватну власність іноземцями закріплені безпосередньо у конституції. Насамперед ці особливості стосуються права власності на землю. Наприклад, положення Конституції Болгарії [51], за яким іноземці та іноземні юридичні особи можуть набути права власності на землю на умовах, що виникли внаслідок приєднання Болгарії до ЄС, або в силу міжнародного договору, котрий ратифікований та набрав чинності для Болгарії, а також шляхом спадкування за законом.

Тут необхідно зауважити, що у законодавстві низки країн ЄС під іноземцями розуміються тільки громадяни третіх країн (тобто країн, які не є членами ЄС). Наприклад, відповідно до ст. 2 Закону Польщі «Про іноземців» [249], дія цього закону не поширюється на громадян країн-членів ЄС, тобто на громадян ЄС. Отже, аналізуючи реалізацію права на приватну власність

іноземцями у країнах ЄС, потрібно мати на увазі, що для громадян іншої країни – члена ЄС і для громадян країни, яка не є членом ЄС, передбачені суттєві розбіжності у можливості реалізації права на приватну власність. Основні особливості щодо реалізації іноземцями права на приватну власність у всіх країнах стосуються нерухомого майна (насамперед земельних ділянок). Так, у Польщі прийнятий спеціальний Закон Польщі «Про придбання нерухомого майна іноземцями» [125], який регулює особливості набуття права власності на нерухоме майно для іноземців. Зокрема, цей закон передбачає, що для придбання нерухомості іноземець попередньо має отримати спеціальний дозвіл на придбання нерухомості, який видається на підставі адміністративного рішення Міністра внутрішніх справ Польщі. Проте громадяни ЄС звільняються від необхідності отримувати дозвіл на придбання нерухомості на території Польщі.

Законодавство України також визначає низку особливостей щодо реалізації права на приватну власність для іноземців. Як і в законодавстві країн ЄС, найбільші розбіжності у порівнянні з реалізацією цього права громадянами України тут стосуються права власності на земельні ділянки. Так, відповідно до ч. 5 ст. 22 Земельного Кодексу України [62], землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам, а ч. 4 ст. 81 Земельного Кодексу України декларує, що землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземцями, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню. Також необхідно відзначити, що на теперішній час в Україні вже прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [250], який передбачає скасування мораторію на продаж окремих земель сільськогосподарського призначення, а також визначає, що можливість набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення іноземцями буде вирішуватися окремо за результатами всеукраїнського референдуму. У цьому аспекті, на нашу думку, варто погодитися з висновком, що при майбутньому вступі України до ЄС, безумовно, буде встановлена умова про скасування та-

кого мораторію відносно громадян ЄС і приведення законодавства України в цій сфері у відповідність до вимог ЄС (швидше за все, зі встановленням відповідного перехідного періоду 7-12 років, як це було для всіх країн східної Європи при їх вступі до ЄС) [251, с. 150-151].

Певні особливості реалізації права на приватну власність для іноземців встановлюються також залежно від місця розташування земельної ділянки. Наприклад, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [250] забороняється набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи, які не є громадянами України. Це положення діє також стосовно земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності, а також стосовно земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які виділені в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), які розташовані ближче 50 кілометрів від державного кордону України.

Схожі положення існують і в законодавстві окремих країн ЄС. Так, відповідно до ст. 29 Закону Латвії «Про приватизацію земель у сільській місцевості» [252], іноземці не можуть набувати право власності на земельні ділянки в зоні державного кордону, земельні ділянки в заповідниках та інших природно-заповідних зонах заповідних територій, земельні ділянки в зонах охорони громадських водних об'єктів та водотоків, за винятком територій, де дозволяється будівництво, лісові землі, земельні ділянки родовища корисних копалин загальнодержавного значення. Хоча громадяни ЄС і мають право набувати у власність сільськогосподарські землі в Латвії, проте для цього вони мають відповідати таким умовам:

- вони зареєстровані як суб'єкти економічної діяльності в Латвії;
- вони принаймні протягом останнього року отримували виплати відповідно до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1307/2013 «Про встановлення правил прямих виплат фермерам

за планами підтримки в рамках спільної аграрної політики та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 637/2008 та Регламенту Ради (ЄС) № 73/2009» [253], або їх доходи від сільськогосподарського виробництва становлять принаймні одну третину їх загального доходу від економічної діяльності принаймні протягом останніх трьох років поспіль, або вони здобули сільськогосподарську освіту або рівноцінну освіту за програмою професійного навчання, у програмі середньої професійної освіти або в освітній програмі з підвищення кваліфікації, придбання врожаю, худоби чи інших відповідних предметів в обсязі не менше 160 годин;

- письмово засвідчити, що земля буде використовуватися для сільськогосподарських потреб протягом одного року;
- на день набуття права власності вони не мають податкової заборгованості у Латвії або в країні їх постійного місця проживання (стосується осіб, в яких у власності менше 10 гектарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення).

Отже, конституційно-правове регулювання реалізації права на приватну власність іноземцями в Україні та окремих країнах ЄС має істотні особливості. Чинне законодавство України у цій сфері потребує подальшого удосконалення. Враховуючи задекларовані у Конституції України євроінтеграційні прагнення України, таке вдосконалення чинного законодавства України в аналізованій сфері має відбуватися через призму його приведення у відповідність до норм та стандартів права ЄС [254, с. 42].

Конституційне право на приватну власність перебуває у безпосередній та тісній взаємодії та взаємозв'язку з іншими конституційними правами та свободами людини і громадянина. Насамперед, проаналізуємо таку взаємодію конституційного права на приватну власність з іншими економічними правами та свободами. Одним із ключових економічних прав у будь-якій демократичній країні є право на підприємницьку діяльність. Відповідно до ст. 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена зако-

ном. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція, а види і межі монополії визначаються законом. На переконання авторів коментаря до Конституції України, закріплення права на підприємницьку діяльність в окремій статті конституції виконує, зокрема, функцію інституціоналізації одного з найважливіших елементів ринкової економіки [255, с. 308]. Відповідно до ст. 42 Господарського кодексу України, підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [256]. У науковій літературі під підприємницькою діяльністю розуміється сукупність правомірних дій, які здійснюються професійно, систематично і на власний ризик особою, яка у встановленому законом порядку зареєстрована як підприємець, з метою одержання прибутку [257, с. 20]. На думку О.І. Шкірко, підприємництво – це заснована за власні кошти і на власний ризик діяльність суб'єкта господарювання, яка здійснюється з метою отримання прибутку та є основою розвитку інноваційної діяльності і ринкової економіки в країні [258, с. 49].

Право людини і громадянина на підприємницьку діяльність – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість кожної людини і громадянина самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку [259, с. 214]. М.В. Савчин описує зміст свободи підприємницької діяльності через інституційний, індивідуальний та публічний аспекти: за інституційною природою ця свобода пов'язана із вільною конкуренцією, недопущенням зловживання, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції; з точки зору забезпечення індивідуальних прав індивіду належить право бути зареєстрованим в якості суб'єкта підприємницької діяльності без додаткових перешкод та будь-яких ознак дискримінації; публічний аспект

свободи підприємницької діяльності пов'язаний із публічним економічним порядком, заснованим на обмеженні монополізму, захистові конкуренції, здійсненні реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності на єдиних правових засадах та ліцензуванні окремих видів підприємницької діяльності [260, с. 375–376]. Водночас приватна власність підприємця є найбільш ефективною формою власності та фундаментом ринкової економіки, сприяє розвитку оптимальних економічних процесів [261, с. 34–35].

На тісний взаємозв'язок цих конституційних права вказує й положення ст. 320 Цивільного кодексу України, відповідно до якої власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом. Законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності [58]. Для започаткування та ведення підприємницької діяльності власник має право використовувати своє майно та використовувати передбачені законом дії для цього, тобто він має право створювати підприємства на свій ризик та відповідальність, вільно укладати договори з іншими підприємствами тощо [149, с. 288]. Для того, щоб власник мав змогу використовувати самостійно належне йому майно у підприємницькій діяльності, йому необхідно набути статусу суб'єкта підприємництва [171, с. 215]. Для отримання цього статусу особа має здійснити державну реєстрацію. Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [262], Державна реєстрація юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців – це офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, громадського формування, що не має статусу юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, про юридичну особу та фізичну особу – підприємця, а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених законодавством.

Також при аналізі особливостей реалізації права на приватну власність варто мати на увазі, що це конституційне право належить не лише людині, тобто фізичній особі, а й іншим суб'єктам права, а саме юридичним особам, які мають правоздатність [161, с. 467]. Це означає, що право на приватну власність не підпадає під сферу основних прав, суб'єктом яких є лише фізична особа. У цьому відношенні право на власність відрізняється, наприклад, від права на життя, права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування тощо, які гарантовані лише людині. Право власності належить усім юридичним особам приватного права, які створені та діють у відповідності до вимог чинного законодавства відповідної країни. В юридичній науці вказується на низку проблем щодо права власності юридичних осіб. Як відзначає М.Р. Аветисян, суб'єкт господарювання будь-якої організаційно-правової форми повинен мати відокремлене майно, тому нагальною є потреба вирішення проблеми «подвійного» правового режиму майна підприємств, адже власність підприємства (як суб'єкта прав) не може одночасно бути його приватним майном та спільним майном подружжя у разі формування статутного капіталу за рахунок спільного майна подружжя [263, с. 180–181].

КСУ у рішенні по справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України вказує, зокрема, що приватне підприємство (або його частина), засноване одним із подружжя, – це окремий об'єкт права спільної сумісної власності подружжя, до якого входять усі види майна, у тому числі вклад до статутного капіталу та майно, виділене з їх спільної сумісної власності. Відповідно, статутний капітал та майно приватного підприємства, сформовані за рахунок спільної сумісної власності подружжя, є об'єктом їх спільної сумісної власності [264]. Отже, як бачимо, конституційне право на приватну власність перебуває у безпосередньому взаємозв'язку з правом на підприємницьку діяльність, оскільки реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність стає неможливою без гарантованої чинним законодавством можливості використовувати свою власність для здійснення підприємницької діяльності.

Конституційне право на приватну власність також перебуває у взаємодії з іншими конституційними правами, хоча такий взаємозв'язок часто і не є таким очевидним, як із правом на підприємницьку діяльність. Проаналізуємо взаємозв'язок досліджуваного конституційного права з правом на вільний вибір місця проживання. Відповідно до ст. 33 Конституції України, кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. В юридичній науці під правом на свободу вибору місця проживання пропонується розуміти право фізичної особи обирати для себе місце проживання, змінювати чи іншим способом використовувати його в межах, що передбачені законом чи не суперечить моральним засадам суспільства, вимагати від інших не порушення цього права, а в іншому випадку вимагати його захисту [265, с. 460]. Разом з тим, законодавство України (як і законодавство Польщі та Латвії [266; 267; 268; 269]) визначає порядок реалізації цього конституційного права людини і громадянина. Так, Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»¹ визначає, що громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які постійно або тимчасово проживають в Україні, зобов'язані протягом тридцяти календарних днів після зняття з реєстрації місця проживання та прибуття до нового місця проживання зареєструвати своє місце проживання [270]. Водночас, відповідно до вимог п. 18 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру» від 2 березня 2016 р., для реєстрації

¹ Цей Закон відповідно до Конституції України регулює відносини, пов'язані зі свободою пересування та вільним вибором місця проживання в Україні, що гарантуються Конституцією України і закріплені Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод і протоколами до неї, іншими міжнародними договорами України, а також визначає порядок реалізації свободи пересування та вільного вибору місця проживання і встановлює випадки їх обмеження.

місця проживання особа або її представник має подати низку документів та відомостей. Серед іншого, для реєстрації місця проживання надаються документи, що підтверджують право на проживання в житлі, – ордер, свідоцтво про *право власності*, договір найму (піднайму, оренди), рішення суду, яке набрало законної сили, про надання особі права на вселення до житлового приміщення, визнання за особою права користування житловим приміщенням або права власності на нього, права на реєстрацію місця проживання або інші документи. У разі відсутності зазначених документів реєстрація місця проживання особи здійснюється за згодою *власника (співвласників)* житла, наймача та членів його сім'ї (зазначені документи або згода не вимагаються при реєстрації місця проживання неповнолітніх дітей за адресою реєстрації місця проживання батьків або законного представника) [271]. Тобто, реалізувавши гарантоване Конституцією України право на вільний вибір місця проживання, будь-яка особа має виконати вимогу чинного законодавства й зареєструвати своє місце проживання, для чого, у свою чергу, ця особа має бути власником житла, або отримати згоду від власника житла, або укласти відповідний договір найму житла з його власником.

Для належної та повної реалізації конституційного права на приватну власність важливе значення має також можливість попередньої реалізації іншого конституційного права, а саме права на свободу пересування. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [270], свобода пересування – це право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом. У юридичній науці свобода пересування розглядається у вузькому та широкому значеннях. Відповідно, у вузькому значенні ця свобода є конституційно-правовою категорією, яка полягає у самостійному виборі фізичною особою варіанту здійснення будь-якого переміщення. Свобода пересування у широкому понятті, крім переміщень, охоплює вільний вибір місця прожи-

вання в межах держави, право вільно залишати територію держави, в тому числі свого громадянства або держави постійного проживання, право будь-коли повертатися до держави свого громадянства або держави постійного проживання [272, с. 6]. Особливо взаємозв'язок між правом на приватну власність та правом на свободу пересування проявляється, коли мова йде про право власності на нерухомі речі. Оскільки в силу своєї природи нерухомі речі неможна перемістити, то для належної реалізації права приватної власності стосовно цих речей вкрай важливо, щоб власник мав належний доступ до них. У той же час, при обмеженні свободи пересування власник нерухомості, не маючи фізичного доступу до цих речей, не може реалізувати правомочності з володіння та користування ними. Це питання є особливо актуальним для українських реалій, оскільки, як ми вже відзначали, внаслідок окупації частини території України власники нерухомого майна, що розташоване на тимчасово окупованих територіях, часто не можуть вільно пересуватися до цих об'єктів права приватної власності. Отже, право на приватну власність перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими конституційними правами та свободами людини й громадянина, яке полягає в тому, що в окремих випадках для належної реалізації права на приватну власність особі попередньо необхідно реалізувати інше конституційне право й навпаки.

Висновки до Глави 2

1. Обраний законодавцем варіант закріплення права на приватну власність в Конституції України є доволі суперечливим із таких причин:

- а) застосоване в Конституції України визначення змісту конституційного права на приватну власність через правомочності власника щодо володіння, користування та розпорядження, тобто, фактично через ци-

вільно-правову призму цього права, навряд чи можна вдалим. За такого розуміння поза увагою залишається право кожного набувати у приватну власність відповідні блага. По суті, в ч. 1 ст. 41 Конституції України, на відміну від положень щодо права на приватну власність, які містяться в конституціях більшості країн-членів ЄС, йдеться не про право кожного мати у власності відповідні об'єкти, а про правомочності особи, яка вже є власником. Тому ч. 1 ст. Конституції України варто викласти у такій редакції: «Кожен має право на приватну власність та право на спадкування приватної власності»;

- б) у Конституції України вказується на право володіти, користуватися і розпоряджатися як своєю власністю, так і окремо результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто, поруч із загальним правом на приватну власність окремо закріплюється право на окреме благо. Водночас, при конституційному закріпленні права на приватну власність робити окремий акцент на якомусь окремому об'єкті права власності не доцільно. У цьому випадку логічніше або взагалі не згадувати окремо про право власності на жоден об'єкт, або ж наводити всі, що, зрозуміло, є також є недоцільним і навряд чи можливим. Отже, в тексті конституції не варто поділяти власність на якісь окремі матеріальні або нематеріальні блага. Хоча на конституційному рівні цілковито допускається закріплення особливостей регулювання права власності на окремі блага, наприклад, права на землю. Проте таке регулювання не повинно відбуватися у статті, яка регламентує засади конституційного права на приватну власність.

2. Конституційне право на приватну власність – це визнана та гарантована конституцією та законами відповідної країни, а також міжнародними нормативно-правовими актами можливість людини і громадянина набувати у власність матеріальні і духовні блага, володіти, користуватися та розпоряджатися ними на власний розсуд, за винятком обмежень, які

встановлюються виключно конституцією, законом, та вимагати від усіх інших суб'єктів права діяти в межах законодавства і не порушувати прав власника.

4. Ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу України варто викласти в такій редакції: «Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для забезпечення використання її за цільовим призначенням». Така зміна більш коректно відображатиме просторові межі, на які поширюються повноваження власника земельної ділянки, оскільки не всі види цільового призначення землі передбачають наявність на ній будівель та споруд.

5. Україна прийняла низку законодавчих актів, відповідно до яких об'єкти права приватної власності на тимчасово окупованих територіях залишаються у власності осіб, які мали такі об'єкти у власності на початок тимчасової окупації, незалежно від дій окупаційного уряду, спрямованих на порушення цього права та незаконне позбавлення права приватної власності. Водночас, доцільно створити окремих реєстр порушень права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях. Це може бути як окремих державний реєстр, так і створений на основі Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Головним завданням цього реєстру має стати офіційна фіксація фактів порушення права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях України. Відповідно, у цей реєстр повинні заноситися достовірні дані про факти пошкодження, зруйнування, знищення або незаконної експропріації об'єктів права приватної власності на тимчасово окупованих територіях. Дані цього реєстру будуть значно полегшувати захист порушеного права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях, а також забезпечувати власників достовірною інформацією про фактичний стан об'єктів їх приватної власності, сприятимуть відновленню втрачених документів на цю власність тощо.

6. Конституційно-правове регулювання реалізації права на приватну власність іноземцями в Україні та окремих країнах ЄС має істотні особливості. Чинне законодавство України у цій сфері потребує подальшого удосконалення. Враховуючи заде-

кларовані у Конституції України євроінтеграційні прагнення України, таке вдосконалення чинного законодавства України в аналізованій сфері має відбуватися через призму його приведення у відповідність до норм та стандартів права ЄС.

7. Право на приватну власність перебуває у взаємозв'язку з іншими конституційними правами та свободами людини й громадянина, яке полягає в тому, що в окремих випадках для належної реалізації права на приватну власність особі попередньо необхідно реалізувати інше конституційне право й навпаки. Найбільш тісним є взаємозв'язок права на приватну власність з іншими економічними правами, зокрема, з правом на підприємницьку діяльність. Право на підприємницьку діяльність, з одного боку, позбавлене сенсу без права на приватну власність, оскільки без відповідних гарантій щодо розпорядження отриманим прибутком у підприємців зникає зацікавленість у подальшому розвитку своєї справи і нівелюється головна мета підприємницької діяльності – отримання прибутку, а з іншого боку, сама реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність стає неможливою без гарантованої чинним законодавством можливості використовувати свою власність для здійснення підприємницької діяльності. І хоча за останні роки через широке застосування нових інноваційних форм підприємницької діяльності вплив власності на реалізацію права на підприємницьку діяльність знизився, проте ці конституційні економічні права все ще залишаються у нерозривному взаємозв'язку.

ГЛАВА 3.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ ТА ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

3.1. Поняття та види обмежень конституційного права на приватну власність

Попри важливість права на приватну власність та низку конституційних гарантій його реалізації, це право відповідно до положень як міжнародних актів, так і національного законодавства України та низки країн ЄС, може бути обмежене у визначених випадках. Так, відповідно до ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [42], ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Водночас, ч. 2 ст. 1 цього Протоколу вказує, що наведені положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів. Як відзначається в науковій літературі, забезпечення правопорядку в державі було б неможливим, якби кожній особі було дозволено здійснювати свої майнові права без урахування інтересів інших осіб. Така ситуація створить невирішені конфлікти, оскільки зіткнуться абсолютні та необмежені права багатьох людей [161, с. 469]. Тому різні інтереси осіб у сфері власності повинні бути збалансовані, а також необхідно законодавчо врегулювати зобов'язання власника, які він повинен взяти на себе в інтересах держави та суспільства. На сьогодні обмеження прав власності мають тенденцію до збільшення

кількісного та якісного характеру, однак переважна більшість таких обмежень не позбавляє людину можливості реалізувати свої майнові права [161, с. 469]. Отже, в межах цього підрозділу розглянемо поняття та юридичну природу обмежень права на приватну власність, а також проаналізуємо особливості конституційно-правового регулювання таких обмежень в Україні та окремих країнах ЄС.

У всіх сучасних демократичних країнах право на приватну власність, у тій чи іншій формі, гарантується на конституційному рівні, тому варто проаналізувати можливості щодо його обмеження в Конституції України та конституціях окремих країн ЄС. Насамперед варто безпосередньо навести положення щодо можливості обмеження права приватної власності, які закріплені у конституціях окремих країн, та проаналізувати їх. Відповідно до ст. 21 Конституції Польщі [47], Польська Республіка охороняє власність і право спадкування. Експропріація допускається лише у випадку, якщо вона здійснюється в суспільних цілях і тягне за собою справедливе відшкодування. В сою чергу, ст. 64 Конституції Польщі декларує, що кожен може мати право власності, інші майнові права, а також право успадкування. Право власності може бути обмежене тільки на підставі закону і тільки в тих межах, в яких він не суперечить суті права власності. Ст. 105 Конституції Латвії [48] визначає, що власність не можна використовувати всупереч інтересам суспільства. Право на власність може бути обмежене тільки відповідно до закону, а примусове відчуження власності в інтересах суспільства допустимо тільки у виняткових випадках на підставі окремого закону за справедливу компенсацію.

Натомість ст. 41 Конституції України [46], яка безпосередньо присвячена питанню права власності, більш розгорнуто регламентує загальні положення права на приватну власність, проте майже не торкається проблематики обмеження цього права. Положення ст. 41 Конституції України декларують, що право приватної власності є непорушним, використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі, та проголошують, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Вони

є надзвичайно важливими для гарантування права власності, однак не окреслюють допустимі межі обмеження права на приватну власність. Автори коментаря до Конституції України вказують, що ст. 41 Конституції України також допускає, як виняток, з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, обмеження права кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [255, с. 486]. Зауважимо, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності, про яке йдеться в ч. 5 ст. 41 Конституції України, не є єдиним обмеженням права на приватну власність, яке передбачене чинним законодавством. Водночас, як постає із положень ст. 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина (включно і право на приватну власність) не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Інакше кажучи, ці конституційні права можуть обмежуватися або безпосередньо самою конституцією у визначених нею випадках та обсягах, або відповідними законодавчими актами, якщо це передбачено конституцією. Разом з тим, стосовно права на приватну власність Конституція України не містить чіткої вказівки, що це право може бути обмежене законом (як це передбачено, наприклад, стосовно права на свободу світогляду і віросповідання, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, права на свободу думки і слова тощо). Стосовно такого об'єкта права власності, як земельна ділянка, можна сказати, що його обмеження допускається Конституцією України, оскільки її ст. 14 проголошує, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Натомість стосовно загального права на приватну власність ч. 2 ст. 41 Конституції України визначає, що право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом, тобто тут мова йде тільки про ті обмеження права на приватну власність, що виникають під час набуття права на приватну власність (наприклад, обмеження щодо набуття іноземцями права на землі сільськогосподарського призначення), а обмеження, що виникають під час реалізації цього права, залишаються поза увагою. Отже, на нашу думку, у ст. 41 Конституції України варто закріпити по-

ложення, яке б чітко вказувало, що право власності може бути обмежене тільки на підставі закону, як це передбачено конституціями Польщі, Латвії та низки інших країн ЄС.

Водночас, лише самої вказівки в конституції відповідної країни на те, що право власності може бути обмежено тільки на підставі закону, також виявляється недостатньо для унеможливлення випадків запровадження на рівні законів положень, які не дозволяють належним чином реалізувати право на приватну власність, гарантоване конституцією. Прикладом цього може слугувати норма перехідних положень Земельного кодексу України, яка забороняє купівлю-продаж або інший спосіб відчуження земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину [62] (так званий мораторій на відчуження окремих земель сільськогосподарського призначення). Відповідно до названого положення, істотно обмежується право приватної власності на окремі земельні ділянки, оскільки власники не можуть вільно розпоряджатися своєю власністю, хоча ст. 41 Конституції України й проголошує, що кожен має право розпоряджатися своєю власністю.

Варто зазначити, що в 2018 році Конституційний Суд України відмовив у відкритті конституційного провадження щодо відповідності Конституції України положень пунктів 14, 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, мотивуючи це тим, що аргументи, наведені в обґрунтуванні цього подання, були недостатніми, щоб дозволити відкрити конституційне провадження та розглянути його по суті, а подання не відповідало вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України» [273], що визначає деталі, які повинні міститися у поданні [274]. Також це питання було предметом розгляду у ЄСПЛ. Так, у рішенні по справі «Зеленчук і Цицюра проти України» [275] ЄСПЛ визнав, що мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Серед іншого ЄСПЛ зазначив, що

проблема, яка лежить в основі порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, стосується самої законодавчої ситуації та що його висновки виходять за межі особистих інтересів заявників у цій справі. Також ЄСПЛ наголосив, що Україна має вжити належні законодавчі та інші заходи загального характеру з метою забезпечення справедливого балансу між інтересами власників земель сільськогосподарського призначення з одного боку та загальними інтересами суспільства з іншого боку відповідно до принципу захисту майнових прав за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

На нашу думку, варто погодитися з висновком О.С. Літошенко, що мораторій на продаж сільськогосподарських земель суперечить положенням Конституції України, вихолощує сутність права власності на землю, позбавляючи власника не лише правомочності розпоряджатися своїм майном, а й взагалі одержати нормальний економічний ефект від своєї земельної ділянки чи земельної частки (паю) [276, с. 291–292]. Хоча в Україні вже й прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [250], який передбачає скасування мораторію на продаж окремих земель сільськогосподарського призначення, на нашу думку, в Конституції України варто передбачити механізми, які б унеможливили виникнення таких необґрунтованих обмежень права на приватну власність у майбутньому. Позитивним у цьому аспекті видається досвід Конституції Польщі, а саме положення ст. 64, за яким право власності може бути обмежене тільки на підставі закону і тільки в тих межах, в яких він не суперечить суті права власності. Отже, безпосередньо на конституційному рівні передбачено, що обмеження права на приватну власність, які встановлюються законом, не можуть суперечити суті права власності. На нашу думку, ситуація, яка була в Україні із законодавчим запровадженням мораторію на відчуження окремих земель сільськогосподарського призначення, якраз підпадає під категорію обмежень права на приватну власність, які суперечать самій суті права власності, оскільки власники цих земельних ділянок фактично позбавлені такої ключової (передбаченої

Конституцією України) правомочності, як право розпорядження своєю власністю.

Конституційний Трибунал Польщі, коментуючи згадане положення ст. 64 Конституції Польщі, у рішенні від 12 січня 1999 р. наголосив, що таке порушення сутності права на власність відбудеться, якщо введені обмеження стосуються основних прав, що становлять зміст названого права і не дозволяють реалізувати положення, зазначені у ст. 20 Конституції Польщі [167]. Інакше кажучи, Конституційний Трибунал Польщі виходить з того, що порушення сутності права власності має місце, коли законодавчі норми, незважаючи на те, що вони не скасовують безпосередньо права власності, на практиці перешкоджають його реалізації, передбаченій в Конституції Польщі [277]. Польські юристи, аналізуючи наведене вище положення ст. 64 Конституції Польщі, виходять з того, що в межах кожного конкретного права і свободи можна виділити певні основні елементи (серцевину, ядро), без яких таке право чи свобода взагалі не зможуть існувати, а також деякі додаткові елементи (оболонку), які можуть бути обмеженими та модифікованими різними способами, не руйнуючи при цьому ідентичність цього права чи свободи [12, с. 188]. Отже, положення Конституції України, які стосуються можливих обмежень права на приватну власність, потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, в Україні на конституційному рівні варто закріпити положення про те, що право власності може бути обмежене законами тільки тоді, якщо вони не суперечать сутності цього конституційного права [278, с. 48].

Варто також відзначити окремі правові позиції, які були сформульовані КСУ щодо обмеження конституційного права на приватну власність. Так, у рішенні по справі про заощадження громадян [279] КСУ наголошує, що, згідно з положеннями Конституції України, власники під час здійснення права власності повинні дотримуватися конституційних положень про те, що «власність зобов'язує», і вона «не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству» (ч. 3 ст. 13), а також, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства (ч. 7 ст. 41). Отже, виходячи із системного аналізу положень Конституції

ції України, КСУ констатує, що право власності може бути обмежене. У межах названої справи заявники звернулися з клопотанням щодо відповідності Конституції України положень ст. ст. 7 та 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» [280]. На їхню думку, зазначені положення порушують конституційні права і свободи громадян України, зокрема й право на приватну власність, а саме встановлений цим законом порядок, за яким заощадження громадян, відновлені та проіндексовані в установах Ощадного банку України, повертаються поетапно, залежно від віку вкладника, суми вкладу, інших обставин, у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік. У свою чергу, КСУ дійшов висновку, що положення Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», відповідно до яких заощадження повертаються поетапно, залежно від суми вкладу та у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік, хоча і обмежують конституційне право власності громадян, але не суперечать Конституції України. Водночас КСУ наголосив, що відсутність у цьому законі конкретних етапів, термінів повернення заощаджень та обсягів бюджетних асигнувань може призвести до повної втрати громадянами своїх вкладів, тобто до порушення їх конституційного права власності. Виходячи з цього, КСУ визнав таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення ст. 7 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», відповідно до якого заощадження громадян, відновлені та проіндексовані згідно з цим законом в установах Ощадного банку України, повертаються залежно «від віку вкладника» [279].

У рішенні у справі про права акціонерів ЗАТ КСУ також зазначив, що право власності може бути певною мірою обмежене, оскільки використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства. Іншими словами, юридично забезпечена можливість здійснювати правомочності власника щодо належного йому майна не може виходити за рамки, встановлені правовими нормами, що регулюють відносини у сфері власності [281].

Конституція Латвії також передбачає, що право на власність може бути обмежене, проте тільки у відповідності до закону [48]. Водночас, ця ж стаття конституції захищає право власності, гарантуючи, що обмеження не можуть встановлюватися невинуватою та довільно. Зважаючи на те, що обмеження прав власності є необхідними та неминучими, конституційний законодавець завжди намагається забезпечити реалізацію механізму, за якого обмеження були б запроваджені таким чином, щоб це було законно обґрунтованим та максимально поважало права власника. Відповідно конституційні положення щодо обмеження права на приватну спрямовані як на суб'єктів права приватної власності, так і на самого законодавця та інші державні органи й установи [161, с. 469]. Конституційний Суд Латвії при розгляді справ, що стосуються права на приватну власність, доходить висновку, що ст. 105 Конституції Латвії передбачає як безперешкодне здійснення майнових прав, так і право держави обмежувати використання власності в суспільних інтересах [282]. З одного боку, держава зобов'язана сприяти та підтримувати права власності, тобто приймати відповідні закони, що забезпечують захист цих прав. Однак, з іншого боку, – держава також має право втручатися у здійснення майнових прав певною мірою та відповідно до встановленої процедури. Перше речення ст. 105 Конституції Латвії захищає законно набуте майно особи, однак друге та третє речення дозволяють державі обмежувати права власності законом у суспільних інтересах [283; 284].

Конституційний Суд Латвії наголошує, що право власності включає також соціальні зобов'язання власника перед суспільством [284]. Водночас, як справедливо відзначають автори коментаря до Конституції Латвії, хоча конституційно й встановлено, що з метою забезпечення розумного балансу між особистими інтересами власника, з одного боку, та колективними та індивідуальними інтересами інших членів суспільства з іншого, це право може бути обмежене. Проте положення, передбачене другим реченням ст. 105 Конституції Латвії, не означає, що власник повинен повністю пожертвувати своїми приватними інтересами на благо суспільства: майно має насамперед обслуговувати інтереси самого власника. При цьому власники,

на власний розсуд використовуючи майно та користуючись ним, не повинні ставити своїми діями під загрозу суспільний інтерес [161, с. 468]. Отже, хоча конституції України, Польщі та Латвії й передбачають можливості встановлення обмежень права на приватну власність, проте використовують для цього дещо різні підходи.

Важливе значення для розуміння сутності обмежень права на приватну власність має практика ЄСПЛ. Так, ЄСПЛ наголошує, що важливою умовою втручання, яке можна визнати сумісним зі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є його правомірність, тобто будь-яке втручання державного органу у мирне користування власністю має бути законним. Однак принцип законності також передбачає, що застосовані положення національного законодавства мають бути достатньо доступними, точними та передбачуваними [285]. Будь-яке втручання державної влади у мирне користування власністю, на думку ЄСПЛ, може бути виправданим лише у тому випадку, якщо воно служить законним суспільним (або загальним) інтересам [286]. Зокрема, діями, які підпадають під поняття суспільного інтересу, може бути націоналізація окремих галузей промисловості, усунення соціальної несправедливості у житловому секторі, захист навколишнього природного середовища, прийняття земельних та містобудівних планів, запобігання ухиленню від сплати податків тощо [287; 288; 289]. Також важливою є позиція ЄСПЛ відносно того, що для визнання будь-якого втручання у мирне володіння майном таке втручання повинне відповідати так званому справедливому балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту права приватної власності окремої особи [285].

Розглянемо теоретико-правові напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених щодо обмежень прав та свобод людини і обмежень права на приватну власність зокрема. Обмеження прав людини впливають із самого характеру основних прав і свобод людини, які мають гарантуватися державою не для однієї конкретної людини, а для всіх одночасно, відповідно, основні права можуть підлягати обмеженню для захисту інших конституційних цінностей із метою забезпечення по-

дальшого існування самого демократичного суспільства [161, с. 740]. А.В. Малько розкриває обмеження через низку характерних для них ознак:

- правове обмеження завжди пов'язано з несприятливими умовами (позбавлення або загроза позбавлення певних цінностей) для здійснення власних інтересів суб'єкта;
- правове обмеження повідомляє про зменшення обсягу можливостей, свободи, а значить, і прав особистості, що здійснюється за допомогою обов'язків, заборон, покарань, призупинень;
- правові обмеження висловлюють негативну правову мотивацію;
- правові обмеження спрямовані на захист суспільних відносин, виконують охоронну функцію;
- правові обмеження припускають зниження негативної активності [290, с. 91].

Ю.О. Фігель під обмеженнями прав людини пропонує розуміти певні юридичні та фактичні наслідки у вигляді відповідних некомфортних умов для реалізації правових інтересів відповідних фізичних та юридичних осіб, права і свободи яких обмежуються, з одночасним задоволенням певних законних інтересів суб'єкта владних повноважень, який запровадив ці обмеження, або інтересів третьої особи, яка зацікавлена у запровадженні цих обмежень [291, с. 360]. М.В. Савчин зазначає, що обмеження прав і свобод людини – це втручання публічної влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей, авторитету правосуддя [260, с. 291]. На думку О.В. Осинської, обмеження прав і свобод людини – це законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися і розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки, яке застосовується для захисту суверенітету і територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспіль-

ної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [292, с. 6]. І.І. Дахова стверджує, що обмеження щодо реалізації прав і свобод людини – це передбачений законом захід тимчасового характеру, що застосовується до особи з боку держави з метою захисту суспільних цінностей, є необхідним у демократичному суспільстві і полягає в неможливості здійснення особою певного суб'єктивного права [293]. У свою чергу, А.Є. Стрекалов обмеження прав і свобод визначає як правомірне, цілеспрямоване кількісне та якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих правомочностей, які складають основне право особи, з боку інших осіб, яке носить виключно законний, тимчасовий, цільовий, недискримінаційний, суспільно корисний характер [294, с. 5].

В юридичній науці також звертається увага на особливу роль обмежень саме у конституційному праві. Це пояснюється тим, що саме вони наближаються до теоретичної конструкції, набувають надгалузевих рис, які згодом конкретизуються в окремих законах. Саме конституційні обмеження виступають ефективним індикатором, що дозволяє визначити ступінь свободи і захисту особистості та значною мірою характеризують відносини між людиною і державною [290, с. 88]. Отже, в основному, під обмеженнями прав та свобод людини розуміються певні (переважно тимчасові) заходи, які у передбачених законом випадках та обсягах звужують (зменшують) обсяг прав певної особи або груп осіб, які впроваджуються з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей тощо.

Значна увага в юридичній літературі приділялася й дослідженню обмежень безпосередньо права на приватну власність. Зокрема, конституційно допустимі обмеження права приватної власності визначаються як система зобов'язань і заборон, метою введення яких є забезпечення балансу між взаємовиключними інтересами носіїв права приватної власності і держави [5, с. 87]. Л.А. Івершенко, досліджуючи проблематику конституційного права людини і громадянина на приватну власність в Україні, доходить висновку, що принципами обмеження прав власника є: допустимість такого об-

меження виключно в інтересах загального блага і суспільного інтересу; справедлива компенсація власнику майнових втрат державою; законність у встановленні обмежень, тобто можливість їх встановлення на підставі й у межах закону; рівність усіх власників перед фактом подібних обмежень; судовий захист права приватної власності, який передбачає можливість заперечення в судовому порядку вилучення державою майна з приватної власності [1, с. 6].

Законодавство України та країн ЄС закріплює різні за своїми цілями та наслідками для власників обмеження права на приватну власність. У зв'язку з цим постає необхідність їх класифікації. Загалом в науковій літературі питання класифікації обмежень прав людини дискутувалося досить активно. Найчастіше для класифікації обмежень прав і свобод людини пропонуються такі критерії:

- за терміном їх дії обмеження поділяються на ті, що діють постійно, та тимчасові;
- за юридичною природою нормативно-правового акту поділяються на обмеження, встановлені міжнародними актами, встановленні конституцією, встановлені законами та встановлені підзаконними нормативно-правовими актами;
- за змістом – на матеріальні та процесуальні;
- за обсягом їх застосування – на повні та часткові;
- за ступенем відповідності встановлених обмежень міжнародним стандартам у галузі прав людини – на правомірні і неправомірні;
- за способом формулювання в законі – на прямі та опосередковані;
- за територією застосування поділяються на обмеження, що застосовуються на території всієї країни, та обмеження, які діють на її окремих територіях;
- за метою їх встановлення – на такі, що застосовуються для захисту прав та свобод інших осіб, охорони здоров'я населення; забезпечення національної або громадської безпеки тощо [292, с. 18; 295, с. 81; 296, с. 9].

На основі наведених критеріїв відбувається і класифікація безпосередньо обмежень права на приватну власність. Так, Н.В.

Безсмертна пропонує класифікувати обмеження здійснення права приватної власності за певними критеріями:

- за часом тривалості – на постійні і тимчасові;
- за колом осіб – на загальні і спеціальні;
- за метою встановлення – на обмеження, встановлені з метою охорони навколишнього середовища; обмеження, встановлені з метою охорони норм моралі в суспільстві; обмеження, встановлені з метою охорони прав та законних інтересів інших осіб, обмеження, встановлені з метою забезпечення інтересів держави; обмеження, встановлені з метою захисту інтересів власника;
- за змістом – на обмеження, які встановлені при володінні та користуванні майном і обмеження, що встановлені при розпорядженні майном;
- за підставою виникнення – на обмеження, які виникають із закону, обмеження, які виникають із судового рішення, обмеження, які виникають за волею власника тощо [16, с. 4].

Варто відзначити також наукові класифікації права власності на окремі об'єкти. І.В. Міщенко наводить такі критерії обмежень права приватної власності на житло: за об'єктним складом – на загальні обмеження права приватної власності та спеціальні, тобто безпосередньо обмеження права приватної власності на житло; за метою їх виникнення – на обмеження, зумовлені охороною суспільних інтересів та охороною вповноважених осіб; за строком дії обмежень у часі – на постійні та тимчасові; за джерелом встановлення обмежень – на конституційні та законодавчі; за змістом права власності – на обмеження права володіння, користування та розпорядження житлом [297, с. 4]. І.В. Мироненко обмеження права приватної власності на землю класифікує на такі види: нормативні обмеження права приватної власності на землю (загальні нормативні обмеження щодо здійснення права приватної власності; загальні нормативні обмеження щодо здійснення права приватної власності на землю; спеціальні нормативні обмеження щодо здійснення права приватної власності на окремі категорії та види земель) та обтяження земельних ділянок (приватні

обтяження земельних ділянок (речові права на чужі земельні ділянки та зобов'язальні права інших осіб щодо земельних ділянок) і публічні обтяження земельних ділянок (обтяження, що виникають щодо окремо визначених земельних ділянок та обтяження, що виникають щодо всього майна визначених суб'єктів, включаючи земельні ділянки).

Як постає з наведених вище положень Конституції України та конституцій країн-членів ЄС, особлива увага у них приділяється питанню примусового відчуження об'єктів права приватної власності (експропріації). Отже, зупинимося більш детально на аналізі конституційно-правового регулювання експропріації, аналізі умов та підстав цього примусового відчуження, а також термінологічних особливостях, що використовуються у конституціях країн ЄС для позначення цього явища. У вітчизняній юридичній науці проблематика права на приватну власність вивчалася переважно у межах науки цивільного права. Разом з тим, порівняльно-правовим аспектам примусового відчуження об'єктів права приватної власності приділялося недостатньо уваги.

Насамперед здійснимо поглиблене вивчення конституційних положень, присвячених експропріації. Так, відповідно до ч. 5 ст. 41 Конституції України, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [46].

Отже, на конституційному рівні закріплюються тільки вимоги, за умови додержання яких примусове відчуження об'єктів права приватної власності може вважатися законним, а питання підстав та процедури такого відчуження визначаються на рівні законів України. Підстави припинення права власності закріплені у ст. 346 Цивільного Кодексу України [58]. Всього наводиться 12 таких підстав (хоча цей перелік не є вичерпним), які поділяються на підстави припинення права, що виникають внаслідок волі власника, і підстави, що не залежать від волі власника [255, с. 306]. До останніх підстав припинення пра-

ва власності належить: припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викуп пам'яток культурної спадщини; примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиція; конфіскація; визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, здійснюється спеціальним Законом України «Про відчуження земельних ділянок» [298], а порядок передачі, примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану – Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [299] тощо.

З положень ч. 5 ст. 41 Конституції України можна виділити такі конституційні ознаки примусового відчуження об'єктів права приватної власності:

- це виняток із конституційного принципу непорушності права приватної власності, встановленого ч. 4 ст. 41 Конституції України;
- може застосовуватися тільки з мотивів суспільної необхідності;
- може відбуватися виключно в порядку, визначеному законом;
- має супроводжуватися повним відшкодуванням вартості примусово відчуженого майна. При цьому таке відшкодування має бути попереднім, тобто спочатку здійснюється повне відшкодування і тільки після цього безпосередньо саме вилучення об'єктів права приватної власності. Зворотній порядок примусового відчуження таких об'єктів допускається виключно в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Натомість Конституція Польщі закріплює це положення більш лаконічно, декларуючи в ч. 2 ст. 21, що експропріація допустима лише у випадку, якщо вона здійснюється в публічних

цілях і тягне за собою справедливе відшкодування [47]. Інакше кажучи, експропріація є крайньою мірою втручання держави у здійснення права приватної власності [300]. Польські вчені-юристи до конституційних передумов позбавлення власності відносять наявність таких елементів:

- суспільний інтерес, суспільна вигода або загальне благо;
- компенсація; встановлення законом підстав для позбавлення власників їх права;
- гарантії врегулювання суперечок у суді [9].

Отже, в Конституції Польщі для позначення досліджуваного явища використано термін «експропріація» (*wywłaszczenie*). Великий глумачний словник сучасної української мови визначає експропріацію як примусове відбирання майна в кого-небудь [159, с. 341]. Н.Г. Горобець відзначає, що для позначення процесу примусового передання власності від приватних суб'єктів до держави у законодавстві, науковій літературі та в правозастосовній практиці вживають низку різних термінів: «експропріація» (індивідуальні заходи, спрямовані на досягнення публічних цілей), націоналізація (серія експропріацій, яка базується на законодавчих актах, прийнятих для переведення окремої галузі до публічної власності), «позбавлення» та «відібрання» [301, с. 309]. Стосовно конституцій країн ЄС, то тут також спостерігається різні підходи до закріплення терміну, який позначає примусове відчуження об'єктів права приватної власності. Найчастіше в конституціях країн ЄС вживається саме термін «експропріація» (Польща, Угорщина, Словаччина, Федеративна Республіка Німеччина, Словенія, Італія, Португалія, Фінляндія тощо). Рідше використовуються такі терміни, як «примусове відчуження» (Латвія, Болгарія), «вилучення» (Литва), «відчуження без згоди власника» (Естонія), «позбавлення» (Іспанія).

Немає термінологічної єдності у конституціях країн ЄС також і у визначенні підстави для проведення експропріації (використовуються такі терміни як «суспільні інтереси», «суспільні потреби», «публічні інтереси» тощо). Вітчизняні науковці вказують, що в тексті ст. 41 Конституції України термін «суспільна необхідність» варто замінити на термін «су-

спільні інтереси» [156, с. 33]. Цілковито погоджуємося з таким висновком, оскільки поняття «суспільні інтереси» ширше від поняття «суспільна необхідність» і включає в себе останнє [302, с. 163].

Зазвичай у конституціях ЄС наявні положення, що обмежують можливості застосування такого примусового відчуження у визначених законом випадках за умови відшкодування його вартості. Проте в окремих конституціях закріплені більш розширені положення, які регламентують це питання. Яскравим прикладом цього є Конституція Греції [303], де питання приватної власності регламентується ст. 17, у якій шість із семи частин присвячені якраз примусовому відчуженню об'єктів права приватної власності. Так, відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції Греції, ніхто не може бути позбавлений своєї власності, окрім як в суспільних інтересах, підтверджених належним чином, тоді і як це визначено законом, і в будь-якому випадку за умови попередньої повної компенсації, що відповідає вартості відчужуваної власності на момент слухання в суді питання про тимчасове визначення розміру компенсації. При наявності прямого прохання про остаточне визначення розміру компенсації враховується вартість на момент слухання цього питання в суді. Ч. 4 ст. 17 Конституції Греції також містить важливі положення, відповідно до яких власник зберігає всі права до моменту виплати компенсації, а сама компенсація не обкладається жодними податками, відрахуваннями або зборами. Як бачимо з наведеного, Конституція Греції містить низку нехарактерних для більшості конституцій країн ЄС засад щодо примусового відчуження об'єктів права приватної власності, а саме: необхідність належного підтвердження суспільного інтересу, для забезпечення якого таке відчуження відбувається; вирішення питання про розмір компенсації в судовому порядку; вилученню майна має передувати компенсація; недопустимість оподаткування компенсації, що отримана власником внаслідок примусового відчуження.

У конституціях країн-членів ЄС спостерігаються істотні відмінності у питанні визначення розміру відшкодуванням вартості примусово відчужуваного майна та часу, коли така компенсація має бути виплачена. На конституційному рівні

для позначення розміру цього відшкодування використовуються такі поняття як: «справедливий розмір», «відповідний розмір» та «виправданий розмір». Цікавим є положення ст. 69 Конституції Словенії [53], яка декларує, що нерухомість може бути відчужена на користь держави з наданням натуральної компенсації або грошового відшкодування на умовах, визначених законом. Особливістю тут є те, що на конституційному рівні закріплюється можливість примусового відчуження тільки щодо нерухомого майна, а саме відшкодування може відбуватися як у натуральній, так і в грошовій формі.

В окремих конституціях взагалі відмовилися від твердої формули повної компенсації та дозволяють в особливих випадках часткову компенсацію в результаті збалансування інтересів власника та суспільних інтересів. Наприклад, у ч. 3 ст. 14 Конституції Федеративної Республіки Німеччина [304] відчуження власності допускається тільки в цілях загального блага та може проводитися виключно на підставі закону, що регулює характер і розміри відшкодування. Саме ж відшкодування у цій конституції визначається на основі справедливого врахування інтересів суспільства і зацікавлених осіб, а спори щодо розмірів відшкодування розглядаються судами загальної юрисдикції. Цей підхід не суперечить позиції судової практики ЄСПЛ, яка вказує, що розмір компенсації повинен залишатися у розумному співвідношенні з вартістю експропрійованого майна, як продовження принципу справедливого балансу, який повинен бути досягнутий між вимогами загального суспільного інтересу та вимогами захисту індивідуальних прав людини [288; 305; 306; 307]. Інакше кажучи, право на повну компенсацію не гарантується за будь-яких обставин, оскільки легітимні цілі суспільного інтересу можуть вимагати меншої суми відшкодування повної ринкової вартості майна.

Отже, підходи до конституційного закріплення засад примусового відчуження об'єктів права приватної власності в Україні та низці країн ЄС суттєво різняться. Попри відносно детальне регулювання загальних питань власності, Конституція України належить до групи європейських конституцій, у яких питання примусового відчуження об'єктів права регламентується тільки в загальних рисах [308, с. 195]. Для підвищення рівня гаранту-

вання права на приватну власність, враховуючи суспільно-політичні реалії українського сьогодення, варто конкретизувати та удосконалити окремі конституційні положення, які регулюють примусове відчуження об'єктів права приватної власності. Зокрема, невиправданим є використання в ч. 5 ст. 41 Конституції України терміну «суспільна необхідність», оскільки він є занадто вузьким і не охоплює всі суспільні відносини, що виникають у процесі примусового відчуження об'єктів права приватної власності.

Як бачимо, на конституційному рівні закріплюються тільки загальні засади експропріації, а безпосередньо процедура її здійснення врегульована на законодавчому рівні відповідної країни. Так, вітчизняне законодавство, яке регламентує примусове відчуження об'єктів права приватної власності, є досить суперечливим та неоднозначним, на що неодноразово вказували науковці. Як вже відзначалося, регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, здійснюється спеціальним Законом України «Про відчуження земельних ділянок» [298]. Так, у ст. 1 цього закону наводиться визначення понять «суспільна необхідність» та «суспільна потреба». Відповідно, суспільна необхідність визначається як зумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку, а суспільна потреба – як зумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреба у земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких здійснюється в порядку, встановленому законом. Закон закріплює виключний перелік суспільних потреб, для яких відповідні органи мають право викупляти земельні ділянки та нерухоме майно, що на них розміщені, а також процедуру такого викупу (порядок та умови прийняття рішення про викуп земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, для суспільних потреб, проведення переговорів щодо умов такого викупу).

У разі неотримання згоди власника з викупом цих об'єктів для суспільних потреб, ці об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності і виключно для потреб, вказаних у ст. 15 зазначеного Закону України. Таке примусове відчуження здійснюється виключно в судовому порядку (за позовом уповноваженого на те органу до адміністративного суду). У такому випадку ціна та порядок її виплати або перелік та порядок надання майна замість відчуженого визначається безпосередньо у рішенні суду. Як відзначається в науковій літературі, Закон України «Про відчуження земельних ділянок» закріпив в Україні концепцію, за змістом якої у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, на викуп цих об'єктів для суспільних потреб, зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність за рішенням суду [309, с. 18]. Проте зауважимо, що наведена вище концепція не є універсальною, оскільки, як впливає з аналізу положень Закону України «Про відчуження земельних ділянок», земельні ділянки та інші об'єкти нерухомості не можуть бути примусово відчужені для таких потреб, як створення міських парків, будівництво дошкільних навчальних закладів та стадіонів. Інакше кажучи, у випадку неотримання згоди власника, процедура примусового відчуження у державну чи комунальну власність земельної ділянки та інших об'єктів нерухомості може бути застосована не завжди.

Також законодавством передбачено можливість повернення експропрійованого нерухомого майна. Так, відповідно до ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок», якщо потреба у використанні експропрійованого майна відпала, то орган, що її здійснив, зобов'язаний протягом місяця письмово повідомити попереднього власника або його спадкоємця (правонаступника) про те, що суспільна потреба у використанні цього об'єкта відпала. У такому випадку ці об'єкти можуть бути викуплені попереднім власником за його заявою, яка має бути подана протягом 6 місяців, та за ціною, встановленою на час повернення таких об'єктів у власність. Якщо попередній власник відмовився від цього права або не повідомив орган, який

прийняв рішення про експропріацію, про своє бажання скористатися цим правом, протягом шести місяців з дня отримання повідомлення відповідний орган може прийняти рішення про передачу такого об'єкта у власність або користування іншій особі в порядку, встановленому законодавством.

Зауважимо, що в науковій літературі ведуться жваві дискусії щодо проблематики відчуження об'єктів права приватної власності. Зокрема вказується, що поняття «суспільна необхідність» не потрібно і навіть шкідливо закріплювати у Законі України «Про відчуження земельних ділянок», оскільки воно вживається у ст. 41 Конституції України, а тому у будь-якій ситуації примусового відчуження необхідно застосовувати оціночне поняття «суспільна необхідність», вжите в Конституції України, при цьому суб'єкт застосування повинен ігнорувати спроби визначення цього поняття в актах нижчої юридичної сили [310, с. 32]. Також вітчизняні науковці ставлять під сумнів конституційність запровадження в законодавстві України категорії «суспільні потреби», оскільки в тексті Конституції України йдеться тільки про «суспільну необхідність» [311]. З таким твердженням можна погодитися лише в частині, що поняття «суспільні потреби», справді не відображене в Конституції України. Водночас робити висновок щодо його неконституційності тільки на підставі згадки про це явище в конституції, на нашу думку, недоречно. То того ж сама процедура викупу земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб, по суті, базується на домовленості між відповідним органом та власником і не може бути реалізованою всупереч волі власника. Водночас, примусове відчуження об'єктів, про які йдеться, може мати місце саме під час застосування процедури їх відчуження з мотивів суспільної необхідності, про що якраз і йдеться в Конституції України.

Необхідно також зауважити, що, відповідно до ст. 64 Конституції України, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. До переліку прав, які можуть обмежуватися в умовах воєнного або надзвичайного стану, Конституцією України відноситься й право на приватну власність. Для умов воєнного чи надзвичайного стану в ст.

41 Конституції України встановлюються й особливості відшкодування вартості експропрійованого майна. Так, якщо за звичайних умов конституція вимагає повного і обов'язково попереднього відшкодування вартості такого майна, то в умовах воєнного чи надзвичайного стану допускається наступне повне відшкодування, тобто, якщо зазвичай спочатку здійснюється повне відшкодування власнику вартості майна, а потім вилучення відповідного майна, то за умов воєнного чи надзвичайного стану можливе застосування іншої послідовності – спочатку відбувається вилучення, а потім повне відшкодування.

Особливості примусового відчуження або вилучення майна у юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану регулюються спеціальним Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [299]. Зокрема, ст. 4 цього закону передбачає, що примусове відчуження у зв'язку із запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану здійснюється за рішенням військового командування, погодженим відповідно з обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради. Проте у місцевостях, де ведуться бойові дії, таке примусове відчуження відбувається рішенням військового командування без погодження з зазначеними органами. У науковій літературі відзначається, що, попри категоричність конституційного положення, законодавство допускає можливість вилучення об'єктів права власності без оголошення воєнного стану за рішенням воєнного чи політичного керівництва держави [312, с. 41–42]. Тут мається на увазі положення ч. 3 ст. 6 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [313], відповідно до якої стає можливим виконання військово-транспортного обов'язку під час мобілізації згідно з Мобілізаційним планом України шляхом безоплатного залучення транспортних засобів підприємств, установ та організацій усіх форм власності для забезпечення потреб Збройних Сил України, навіть якщо не введений правовий режим воєнного чи надзвичайного стану. Водночас зауважимо, що тут не йдеться про примусове відчу-

ження, оскільки після оголошення демобілізації вказані транспортні засоби повертаються власникам і компенсується шкода, завдана транспортним засобам внаслідок їх залучення під час мобілізації у порядку, встановленому Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок» [314].

У Польщі порядок експропріації нерухомого майна регламентується Законом Польщі «Про управління нерухомістю» від 21 серпня 1997 р. [63]. Так, відповідно до ст. 112 названого закону, експропріація нерухомого майна полягає у позбавленні або обмеженні права власності, безстрокового права користування чи іншого права на нерухоме майно і може здійснюватися, якщо суспільних цілей не можна досягти інакше, як позбавленням або обмеженням прав на нерухоме майно. Також Законом Польщі «Про управління нерухомістю» визначається система органів, що мають право ініціювати проведення експропріації, їх повноваження, права та обов'язки, а також вимоги до процедури її проведення. Експропрійована нерухомість не може використовуватися для інших цілей, ніж зазначені у рішенні про експропріацію. У разі наміру використовувати експропрійоване майно або його частину для цілей, відмінних від визначених у рішенні про експропріацію, компетентний орган повідомляє попереднього власника або його спадкоємця про цей намір, одночасно інформуючи про можливість повернення відчуженого майна або участі в цій власності чи частині відчуженого майна. Разом з тим, відповідно до ст. 137 Закону Польщі «Про управління нерухомістю», умовою повернення експропрійованого майна, частини експропрійованого майна або участі у цій власності є повернення попереднім власником або його спадкоємцями отриманого відшкодування.

Різним аспектам конституційного регулювання експропріації в Польщі неодноразово приділяв увагу й Конституційний Трибунал Польщі. Так, у рішенні від 9 грудня 2008 р. Конституційний Трибунал Польщі визначив, що експропріація – це унікальна, особлива форма втручання у сферу власності, допустима у випадках, коли це стосується суспільних цілей і передбачає обмеження або позбавлення права власності за допо-

могою індивідуального акта, що стосується конкретного майна, на користь конкретного суб'єкта. Експропріація полягає у набутті державою права власності на нерухоме майно чи іншого права на нерухоме майно, яке належить недержавному суб'єкту, шляхом строго формалізованого адміністративного провадження у поєднанні з одночасною виплатою компенсації [315]. Отже, експропріація визначається винятковою формою втручання у гарантоване конституцією право приватної власності, котра, в будь-якому випадку, повинна супроводжуватися відповідною компенсацією [316, с. 40]. Конституційний Трибунал Польщі наголошує, що в умовах правової демократичної держави справедлива компенсація має застосовуватися з дотриманням принципу еквівалентності, тобто у випадку експропріації – надати експропрійованому власникові можливість відтворити речі, вилучені державою, або навіть майнову ситуацію, яку він мав до експропріації [317]. Іншими словами, експропріація не допускає простого втручання у майнову сферу приватних осіб з метою перенесення експропрійованих прав у сферу публічної власності. Мета і конституційна законність експропріації полягають у тому, що експропрійоване майно має бути використане для виконання державних завдань як частини публічного зобов'язання, визначеного до експропріації [318]. Відповідно експропріація, проведена без наявності такої мети, є неприйнятною та неконституційною. Польські вчені слушно наголошують, що конституціоналізація експропріації полягає не в простому перенесенні адміністративно-правової за своєю сутністю процедури експропріації на конституційний рівень, а й у встановленні правових рамок щодо втручання законодавця у право власності [319, с. 335].

Розглянемо особливості законодавчого регулювання експропріації в Латвії. Насамперед відзначимо, що вже безпосередньо в Конституції Латвії закладені нетипові для більшості держав положення щодо експропріації [320, с. 27]. Так, ст. 105 Конституції Латвії передбачає, що примусове відчуження в інтересах суспільства допустиме тільки у виключних випадках на основі окремого закону й за справедливую компенсацію. Отже, конституційно закріплені 4 критерії, яким має відповідати експропріація, щоб вона вважалася законною:

- вона здійснена на основі окремого Закону Латвії;
- вона здійснена для потреб суспільства;
- вона здійснена у виключних випадках;
- власник отримав справедливу компенсацію.

Експропріація майна для суспільних потреб зазвичай відбувається, коли державі чи місцевому самоврядуванню потрібне нерухоме майно інших осіб для будівництва об'єктів, що мають суспільне значення. Наприклад, у 2005 році У Латвії був прийнятий Закон Латвії «Про експропріацію нерухомості для потреб Національної бібліотеки Латвії» [321]. Конституційний Суд Латвії у своїх рішеннях наголошує, що положення ст. 105 Конституції Латвії про експропріацію на підставі «окремого закону» має тлумачитися не лише формально граматично, а перш за все безпосередньо по суті, тобто як необхідність прийняття окремого Закону Латвії щодо відповідного випадку експропріації. Приймаючи закон, яким експропріюється майно, законодавець повинен звернути особливу увагу на всі обставини справи та з'ясувати, чи справді експропріація майна відповідає усім критеріям примусової експропріації, зазначеним у статті 105 Конституції Латвії. Перед прийняттям закону законодавець зобов'язаний заслухати особу, майно якої планується відчужувати. Право бути вислуханим означає, що особа повинна мати можливість висловити свої заперечення, а законодавець повинен їх оцінити, враховуючи, наскільки це можливо, або відхилити їх із належним обґрунтуванням [282].

Отже, на відміну від України та Польщі, де законодавчо визначаються загальні підстави та порядок здійснення експропріації, у Латвії щодо кожного випадку експропріації необхідно приймати окремий закон. Водночас, відповідно до ст. 3 Закону Латвії «Про експропріацію нерухомого майна, необхідного для потреб суспільства», окремий закон про примусову експропріацію нерухомості приймається тільки тоді якщо держава чи місцеве самоврядування не може придбати відповідне нерухоме майно за погодженням із власником. У такому випадку пропозиція щодо відчуження цього майна подається урядом на підставі пропозиції відповідної державної адміністрації чи установи місцевого самоврядування [322]. Словом, встановлюється пріоритет саме добровільного відчуження майна, не-

обхідного для задоволення суспільних потреб. Метою Закону Латвії «Про експропріацію нерухомого майна, необхідного для потреб суспільства» є встановлення прозорості, ефективної та справедливої процедури відчуження нерухомості для потреб суспільства. Нерухоме майно відчужується для цілей національної оборони, охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я чи соціального забезпечення, будівництва культурних, освітніх та спортивних споруд, інженерних споруд та комунальних служб або розвитку транспортної інфраструктури, а також для задоволення інших суспільних потреб, якщо цієї мети неможливо досягти іншими способами. Відповідно до ст. 22 цього закону, компенсація складається з ринкової вартості нерухомого майна та компенсації збитків, заподіяних власнику нерухомого майна у зв'язку з його відчуженням. При цьому, як вказує Верховний Суд Латвії, якщо під час процесу експропріації нерухомого майна власник землі позбавляється розпорядження майном, яке не може відбутися за інших умов, то така ситуація прирівнюється до фактичної експропріації майна через обмеження розпорядження [323].

Верховний Суд Латвії, розглядаючи справу про визначення розміру компенсації при експропріації нерухомого майна, наголосив, що при експропріації слід визначати розмір компенсації, котрий, як правило, обчислюється виходячи з вартості нерухомості на дату втрати права власності. Проте, за певних виняткових обставин, для забезпечення законних цілей допускається визначення розміру компенсації нижче ринкової вартості майна [324]. При цьому Верховний Суд Латвії виходить також із практики ЄСПЛ, відповідно до якої право на повну компенсацію не гарантується за будь-яких обставин, оскільки легітимні цілі суспільного інтересу можуть вимагати меншої суми відшкодування повної ринкової вартості майна. Тобто розмір компенсації повинен залишатися у розумному співвідношенні з вартістю експропрійованого майна, як продовження принципу справедливого балансу, який повинен бути досягнутий між вимогами загального суспільного інтересу та вимогами захисту індивідуальних прав людини [288; 305].

Як і відповідні спеціальні закони в Україні та Польщі, Закон Латвії «Про експропріацію нерухомого майна, необхідного для

потреб суспільства» врегулює порядок повернення експропрійованого майна колишньому власнику, якщо потреба в експропрійованому майні відпала. Так, відповідно до ст. 34 цього закону, якщо відповідний орган визнає експропрійовану нерухомість або її частину непотрібною протягом одного року з дня, коли права власності держави чи місцевого самоврядування на відчужену нерухомість зареєстроване у встановленому порядку, колишній власник може повернути відчужену нерухомість шляхом виплати отриманої ним компенсації. Якщо експропрійоване нерухоме майно було покращене, то колишній власник нерухомого майна може реалізовувати це право, відшкодувавши відповідному органу витрати на поліпшення. Після закінчення одного року з моменту набуття права власності держави чи місцевого самоврядування колишній власник має переважне право на купівлю цього майна при його відчуженні [322].

Як бачимо, в Польщі та Латвії при поверненні експропрійованого майна колишній власник повинен повернути отриману ним компенсацію. Натомість, відповідно до законодавства України, у випадку, якщо потреба у використанні експропрійованого майна відпала, то воно може бути викуплене попереднім власником та за ціною, встановленою на час повернення таких об'єктів у власність. Водночас вартість земельної ділянки, що відчужується, визначається на підставі її експертної грошової оцінки, проведеної відповідно до закону. Тобто, за період від примусового викупу й до моменту, коли потреба у експропрійованому майні відпала і у власника з'явилася можливість повернути майно, ціна на таке майно може суттєво зрости. Отже, підхід законодавства Польщі та Латвії у цьому аспекті вважається більш вдалим і таким, що краще захищає права власника. На нашу думку, в ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок» варто внести відповідні зміни, які б передбачали, що при зникненні потреби в експропрійованій земельній ділянці та іншому нерухомому майні, за бажанням колишнього власника, воно може бути йому повернуте за умови повернення ним отриманої компенсації. Додаткові витрати на повернення майна колишній власник має нести тільки щодо здійснених покращень зазначених об'єктів. Для цього ч. 3 ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок» не-

обхідно викласти у такій редакції: «Викуплені або примусово відчужені земельна ділянка (її частина), інші об'єкти нерухомого майна, що на ній розміщені, можуть бути повернуті попередньому власнику згідно з його заявою (клопотанням), за умови повернення колишнім власником всіх отриманих відшкодувань. Якщо після викупу або примусового відчуження на земельній ділянці, іншому об'єкті нерухомого майна були здійснені поліпшення майна, які не можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди, то попередній власник повинен відшкодувати здійснені витрати. Зазначена заява (клопотання) має бути подана протягом шести місяців з дня отримання такими особами повідомлення, передбаченого у частині другій цієї статті, або з дня публікації повідомлення у відповідному друкованому засобі масової інформації».

Отже, обмеження права на приватну власність – це передбачені конституцією та законодавством відповідної країни, а також ратифікованими міжнародними нормативно-правовими актами заходи, спрямовані на звуження всіх або окремих форм його реалізації, які є необхідними у демократичному суспільстві та застосовуються до певної особи чи груп осіб в інтересах національної безпеки, громадського порядку або для захисту прав і свобод інших осіб.

3.2. Конституційно-правові гарантії права на приватну власність

Важлива роль у конституційно-правовому регулюванні права на приватну власність посідають гарантії цього права, оскільки тільки проголошення тих чи інших прав і свобод є недостатнім, потрібно ще забезпечити їх гарантіями, без чого вони можуть виявитися пустою формальністю, декларацією [325, с. 67], а ефективність використання та дотримання прав безпосередньо залежить від рівня їх захищеності й гарантова-

ності [193, с. 234–235]. У науковій літературі зазначається, що поняттям «гарантії» охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, які спрямовані на справжню реалізацію прав і свобод, усунення причин та перешкод їх неповного або неналежного здійснення та захисту від порушення й потрібні як для правового статусу в цілому, так і для кожного його елемента, але насамперед вони необхідні для прав, свобод та обов'язків [326, с. 182]. Як міжнародні нормативно-правові акти, так і національне законодавство містять низку гарантій, які забезпечують належну реалізацію цього конституційного права. Отже, в межах цього підрозділу проаналізуємо основні гарантії права на приватну власність, а також деякі особливості їх закріплення в окремих країнах.

Насамперед з'ясуємо, що розуміється під поняття гарантії прав людини. Саме слово «гарантія» у перекладі з французької означає поруку, забезпечення чого-небудь [327, с. 38]. Щодо визначення поняття «гарантія» в юридичній науці є різні точки зору, воно охоплює сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, усунення можливих перешкод до їх повного або належного здійснення [327, с. 38]. На думку Т.М. Заворотченко, під гарантіями прав та свобод людини і громадянина варто розуміти передбачену Конституцією і законами України систему правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина [328, с. 3]. В.Л. Федоренко відзначає, що під гарантіями прав і свобод людини і громадянина слід розуміти систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина [193, с. 235].

М.В. Савчин доходить висновку, що гарантії прав людини й основоположних свобод – це сукупність юридичних способів і засобів забезпечення прагнення особи до певних матеріальних і духовних благ, які зобов'язують органи публічної влади діяти належним чином та їх захищати [260, с. 275]. На думку М.І. Хавронюка, гарантіями реалізації конституційних прав і свобод слід вважати умови та засоби, принципи та норми, котрі забезпечують здійснення, охорону й захист цих прав, є

запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації цих прав [196, с. 247]. В.Д. Перевалов під терміном «гарантії» розуміє систему умов, засобів і способів, що забезпечують всім і кожному рівні правові можливості для виявлення, отримання та реалізації своїх прав і свобод [329, с. 546]. О.Ф. Скакун відзначає, що гарантії прав, свобод і обов'язків – це система умов, засобів та способів, що покликані забезпечувати на практиці повну і безперешкодну фактичну їх реалізацію, охорону і надійний захист [330, с. 227]. Натомість А.Ю. Олійник зауважує, що гарантіями прав і свобод людини і громадянина є основні умови, способи і засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права [195, с. 276]. Автори коментаря до Конституції України наголошують, що Гарантії прав і свобод людини – це такі явища, які сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист. Відповідно, згадка про такі гарантії зобов'язує державу не тільки проголошувати, декларувати у конституції й інших законах права і свободи, але й дбати, піклуватись про їхню здійсненість, можливість реалізації [255, с. 21-22].

У науковій літературі також робилися спроби дати визначення безпосередньо гарантій права на приватну власність. Так, Н.В. Безсмертна під юридичними гарантіями здійснення права приватної власності пропонує розуміти встановлені державою та закріплені конституцією і законодавством спеціальні засоби, які здатні забезпечити власникам реалізацію правомочностей володіння, користування, розпорядження належним їм майном на свій розсуд, охорону даного права, а також захист і поновлення цього права у випадках протиправних посягань на нього [16, с. 3]. Зауважимо, що такий висновок був зроблений вченою у межах науки цивільного права. На нашу думку, недоліком цього визначення є те, що в ньому наголошується на засобах, які покликані забезпечити захист від протиправних посягань, поновлення та належну реалізацію тільки володіння, користування, розпорядження, тобто про правомочності особи, яка вже є власником майна. Водночас, при цьому за дужки виноситься гарантування можливості кожного набувати права приватної власності.

На основі аналізу Конституції та законодавства України Н.В. Безсмертна виділяє та характеризує такі гарантії права приватної власності:

- закріплення рівноправності розвитку всіх форм власності;
- непорушність права власності;
- свобода у здійсненні власником своїх правомочностей;
- визначення правового режиму власності лише законами України;
- гарантії прав власників при конфіскації майна;
- судовий захист;
- юридична відповідальність [16, с. 10–11].

Натомість Т.Є. Крисань, наголошуючи, що на практиці непоодинокими є випадки, що свідчать про незахищеність прав власника та нехтування з боку держави основними постулатами права власності, основну увагу зосереджує на дослідженні гарантій під час примусового вилучення майна [331, с. 166]. Автор доходить висновку, що можливість захисту права власності є однією із гарантій його недоторканності. Відповідно, захист права власності визначається як реакція на правопорушення з боку самого потерпілого (самозахист) або уповноваженого на це державного органу, яка привела до реституції, тобто відновлення попереднього юридичного і фактичного стану речей [331, с. 167].

Д.А. Ольнєв, вивчаючи гарантії права приватної власності на землю, доходить висновку, що гарантією конституційного права приватної власності на землю слід вважати закріплений в міжнародних актах, конституції та галузевому законодавстві комплекс правових заходів відновлення та реалізації обмеженого (порушеного) суб'єктивного права приватної власності на землю [332, с. 38]. Як бачимо, тут використовується занадто звужений підхід до розуміння сутності гарантій конституційного права приватної власності на земельну ділянку, оскільки йдеться тільки про заходи, спрямовані на відновлення вже порушеного права приватної власності.

Отже, конституційно-правові гарантії поділяються на дві основні групи: нормативно-правові і організаційно-правові. Відповідно, нормативно-правові гарантії конституційних прав

і свобод людини і громадянина визначаються як сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод особистості [328, с. 12]. На думку Ю.М. Фролова, основний сенс нормативно-правових гарантій полягає в утворенні таких правових інститутів, які забезпечували б можливість реалізації прав та виконання обов'язків, а також захищали б права особи з боку окремих посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, окремих громадян. Тобто ці гарантії покликані безпосередньо забезпечувати правомірність у реалізації прав і свобод особи, охорону та захист цих прав та свобод у випадку їх порушення з будь-якого боку, чи то приватні, чи посадові й службові особи, органи державної влади та місцевого самоврядування, чи громадські організації [6, с. 13].

Розглянемо основні нормативно-правові гарантії права на приватну власність. Насамперед відзначимо конституційні положення, які стосуються гарантування цього права людини і громадянина. У попередніх розділах роботи нами вже були детально проаналізовані положення конституцій України, Польщі, Латвії та деяких інших країн-членів ЄС, в яких передбачені гарантії безпосередньо конституційного права на приватну власність. Водночас, у всіх країнах на конституційному рівні закріплюється й низка інших положень, які тією чи іншою мірою впливають на рівень гарантій цього права.

Тут варто відзначити положення ст. 3 Конституції України, за яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Отже, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. В юридичній літературі вказується, що поняття «утвердження» і «забезпечення» не є тотожними. Утвердження прав і свобод людини – це їх визнання державою, а забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для їх здійснення, що включає такі три елементи державної діяльності: сприяння реалізації прав і свобод людини, охорона

прав і свобод людини, захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності) [255, с. 23–24].

Не можемо не відзначити ст. 55 Конституції України, за якою кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також право звернутися із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією України. КСУ у рішенні по справі про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини [333] вказав, що положення ч. 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що конституційне право на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб гарантоване кожному. Реалізація цього права забезпечується у відповідному виді судочинства і в порядку, визначеному процесуальним законом. Як і інші основні права людини, право власності також діє у площині правовідносин «людина – держава», де основні права є засобом захисту інтересів фізичної особи у відносинах із державою [161, с. 466]. Також ст. 55 Конституції України гарантує кожному право після використання всіх національних засобів юридичного захисту, звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. У науковій літературі під правом кожного звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій розуміється юридично забезпечена можливість будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав і свобод, викладених у міжнародних актах, учасником яких є держава, після використання усіх національних засобів юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є відповідна держава [334, с. 6]. Тобто Конституцією

України кожному гарантується оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, які стосуються, зокрема, його права на приватну власність, а після використання всіх національних засобів юридичного захисту, – звертатися за захистом свого права на приватну власність до відповідних міжнародних судових установ.

Важливе значення для гарантування права на приватну власність має також ст. 124 Конституції України, відповідно до якої правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. Це означає, що в демократичній, правовій державі суд вирішує практично всі соціально значущі конфлікти між суб'єктами права, а також питання, які мають правовий, а не політичний характер [255, с. 861]. КСУ з цього приводу зауважує, що ч. 2 ст. 124 Конституції України необхідно розуміти так, що юрисдикція судів, тобто їх повноваження вирішувати спори про право та інші правові питання, поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі [335].

В юридичній літературі під організаційно-правовими гарантіями розуміють організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій зі створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами [336, с. 184-185]. Також під цим поняттям розуміють відповідні суспільно-політичні інституції, закріплені в нормативних актах, на які покладаються відповідні функції та повноваження щодо організації та здійснення юридичного забезпечення, охорони та захисту прав та свобод [196, с. 60]. На думку Т.М. Заворотченко, загальну систему організаційно-правових гарантій становлять: держава, органи державної влади – Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Президент України, КСУ, органи правосуддя, органи прокуратури, Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, міжнародні органи та організації, членом або учасником яких є Україна, адвокатура тощо [328, с. 8]. Ю.М. Фролов, досліджуючи організаційно-правові гарантії еко-

номічних прав і свобод, робить висновок, що це систематична організаторська діяльність держави, її органів, посадових осіб, суб'єктів місцевого самоврядування, громадських організацій і політичних партій, засобів масової інформації, а також міжнародних правозахисних організацій у сфері правотворчості, правозастосування, правової охорони, спрямованої на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми економічними правами та свободами. У свою чергу, систему організаційно-правових гарантій економічних прав і свобод, на думку вченого, складають українська держава, її органи та посадові особи, а також організаційно оформлені суб'єкти громадянського суспільства [6, с. 15]. У будь-якому випадку, забезпечення права приватної власності передбачає активне зобов'язання держави в особі її органів сприяти людині в практичному здійсненні цього належного йому права. Держава створює систему охорони права приватної власності, до якої включаються різні парламентські, президентські, адміністративні та інші державні структури, а також встановлює юридичні процедури такої охорони, визначаючи насамперед повноваження органів влади [160, с. 19].

Важлива роль у забезпеченні таких гарантій належить конституційному суду відповідної країни, який не тільки може визнавати неконституційними окремі положення законодавства, які обмежують право приватної власності, але й надавати відповідні тлумачення положень конституції, що регулюють відносини у цій сфері. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [273], КСУ є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та інших актів у передбачених випадках, а також здійснює офіційне тлумачення Конституції України. У попередніх розділах роботи ми вже звертали увагу на низку правових позицій КСУ, що викладені в різних рішеннях та стосуються різних аспектів конституційного права на приватну власність, у тому числі й гарантій цього права. Ключова роль КСУ у гарантуванні конституційного права на приватну власність полягає в тому, що він може визнати неконституційними положення законів України, які порушують це право

або обмежують у спосіб, що суперечить Конституції України. На практиці КСУ неодноразово виносив рішення, якими визнавалися такими, що не відповідають Конституції України, окремі положення законів України, які регулюють відносини, пов'язані з правом на приватну власність. Наприклад, КСУ визнав неконституційними положення ст. 7 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» в частині щодо повернення заощаджень фізичних осіб, відновлених та проіндексованих згідно з цим законом в установах Ощадного банку України, залежно від «віку вкладника» та «інших обставин» [279].

Компетенція та засади діяльності Конституційного Трибуналу Польщі регулюються Конституцією Польщі (ст. ст. 188–201) [47] та Законом Польщі «Про Конституційний Трибунал» [337]. Важливим є підхід до самого розуміння власності Конституційним Трибуналом Польщі. Так, Конституційний Трибунал Польщі у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що з точки зору конституційних положень власність слід розуміти як суворо конституційну категорію, більш схожу на економічне розуміння власності, а отже, як синонім усіх майнових прав [318; 338].

У Рішенні від 13 червня 2011 року Конституційний Трибунал Польщі вказав на два аспекти конституційного захисту прав власності із суб'єктивної точки зору. По-перше, право на такий захист має кожна людина, незалежно від особистих особливостей чи інших особливих ознак. По-друге, захист суб'єктивних прав повинен бути рівним для всіх цих суб'єктів. Однак це стосується не гарантування конкретного змісту суб'єктивних прав, його ефективності стосовно конкретних осіб, а існування майнових прав, передбачених законодавством, та рівного ставлення до них. Зобов'язання законодавця полягає не лише у створенні положень, що забезпечують захист прав власності, а й в утриманні від прийняття нормативних актів, які цих прав могли позбавити чи обмежити їх захист. У той же час Конституційний Трибунал Польщі підкреслив, що рівний захист не можна прирівнювати до однакової інтенсивності захисту, що надається окремим категоріям прав власності, інакше кажучи, рівний захист стосується лише прав власності тієї ж категорії [339].

Важливе практичне значення мають позиції Конституційного Трибуналу Польщі, які стосуються різних аспектів обмеження права на приватну власність. Так, у рішенні від 12 січня 1999 р., коментуючи положення ст. 64 Конституції Польщі, за яким право власності може бути обмежене тільки на підставі закону і тільки в тих межах, в яких він не суперечить суті права власності, Конституційний Трибунал Польщі наголосив, що таке порушення сутності права на власність відбудеться, якщо введені обмеження стосуються основних прав, що становлять зміст названого права і не дозволяють реалізувати положення, зазначені у ст. 20 Конституції Польщі [167]. Інакше кажучи, Конституційний Трибунал Польщі виходить з того, що порушення сутності права власності має місце, коли законодавчі норми, незважаючи на те, що вони не скасовують безпосередньо права власності, на практиці перешкоджають його реалізації, передбаченій у Конституції Польщі [163; 277]. Також Конституційний Трибунал Польщі наголосив, що конституційна гарантія власності призводить до позитивних зобов'язань держави щодо створення чітких правових та інституційних правил функціонування відносин власності шляхом формування основних правових інститутів, які конкретизують зміст права власності та визначають його межі, а також встановлення процедур та законних засобів, що забезпечують захист майна та інших прав власності [167; 340]. Отже, рішення Конституційного Трибуналу Польщі мають важливе значення для гарантування конституційного права на приватну власність та забезпечення його реалізації в Польщі [341, с. 36].

У Латвії правовий статус конституційного суду також регламентується спеціальним Законом Латвії «Про конституційний Суд» [342]. Як і в Україні та в Польщі, в Латвії конституційних суд неодноразово визнавав окремі положення різних законів як такі, що порушують ст. 105 Конституції Латвії, яка гарантує право на приватну власність. Наприклад, у 2017 р. Заявники оскаржили відповідність Конституції Латвії двох законодавчих актів, а саме: Закону Латвії «Про внесення змін до Закону «Про приватизацію державних та комунальних житлових будинків» [343] та Закону Латвії «Про внесення змін до Закону «Про земельну реформу в містах Латвійської Респуб-

бліки» [344]. Оскаржувані норми стосувалися правовідносин примусової оренди, які встановилися між власниками земельних ділянок та власниками багатоквартирних будинків. Конституційний Суд Латвії відзначив, що право власності включає право на отримання доходу та плодів від майна. Відповідно особа, яка володіє землею чи іншим нерухомим майном, має, серед іншого, право здавати його в оренду на власний розсуд. А в правовідносинах примусової оренди, про яке, зокрема, йшлося у зазначених законах, обмежується право власника вільно вирішувати, чи надаватиме він в оренду свою земельну ділянку, а також право вільного вибору орендаря. Заявники володіли земельними або частинами земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні будинки, що належать іншим особам. Представники заявників зазначили в судовому засіданні, що жоден із заявників не домовився з власниками багатоквартирного будинку про розмір орендної плати на 2018, 2019 та 2020 рр., і на момент розгляду справи у них немає чинного договору оренди з власниками багатоквартирного будинку. Зазначена угода не може бути досягнута як через те, що у багатьох випадках власник землі не має можливості дізнатись дані власників квартир, так і тому, що власники квартир не зацікавлені в домовленості про розмір орендної плати, який би перевищував зазначені оскаржуваними законами норми. Конституційний Суд Латвії відзначив, що коли законодавча норма передбачає максимальний розмір можливого доходу особи від оренди майна, що належить їй, то права особи, про які йдеться в першому та третьому реченнях ст. 105 Конституції Латвії, обмежуються. Відповідно, Конституційний Суд Латвії визнав такими, що не відповідають ст. 105 Конституції Латвії, Закон Латвії «Про внесення змін до Закону «Про приватизацію державних та комунальних житлових будинків» та Закон Латвії «Про внесення змін до Закону «Про земельну реформу в містах Латвійської Республіки» [345].

Міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини є важливим засобом забезпечення їх реалізації, охорони та захисту на міжнародному наддержавному рівні, особливість яких полягає в тому, що, на відміну від внутрішньодержавних засобів забезпечення прав та свобод, система міжнародного та регіо-

нального забезпечення прав і свобод людини ґрунтується на міжнародно-правових нормах, які створюються шляхом підписання державами багатосторонніх угод із відповідних питань [346, с. 293]. Метою міжнародних організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання національних та міжнародних гарантій прав людини [347, с. 47].

Проаналізуємо основні нормативні міжнародні гарантії права на приватну власність. Міжнародні спеціальні правові гарантії прав і свобод людини і громадянина розмежовують на нормативні (конвенційні) та інституційні. Нормативні міжнародні гарантії представлені системою міжнародних договорів, угод і рамкових конвенцій у сфері охорони прав та свобод людини і громадянина [193, с. 237–238]. Насамперед відзначимо важливість для гарантування права на приватну власність положень, що містяться в Загальній декларації прав людини [40]. Ми вже відзначали положення ст. 17 цього акту, яка гарантує, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими, а також те, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна. Разом з тим, як слушно зауважує Н.Г. Горобець, значення Загальної декларації прав людини у формуванні міжнародно-правових норм щодо захисту права на приватну власність далеко не вичерпується положеннями цієї статті [4, с. 42]. Зокрема, ст. 1 цього акту проголошує рівність усіх людей у своїй гідності та правах, тобто всі мають рівне право на приватну власність. Ст. 2 Загальної декларації прав людини проголошує, що кожна людина повинна мати всі права за цим актом, без яких-небудь відмінностей, як-то стосовно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового або іншого становища. Тобто не допускається дискримінації стосовно реалізації та захисту права на приватну власність за будь-якими ознаками. Також важливе значення для гарантування права на приватну власність мають положення ст. 8 (надає право кожному на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі їх порушення), ч. 2 ст. 27 (декларує, що кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, авто-

ром яких вона є) та ч. 2 ст. 29 (відповідно до якої кожна людина при здійсненні своїх прав і свобод повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві).

Варто погодитися з думкою, що однією з проблем універсального міжнародно-правового захисту права власності є відсутність у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [348] та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права [349] норм, які б прямо гарантували та захищали це право (хоча під час розробки проекту Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права в рамках Комісії з прав людини ООН широко обговорювалося питання про включення до його складу норми, яка б гарантувала та захищала право власності) [4, с. 44]. Водночас, незважаючи на те, що названі акти прямо не гарантують захист права власності, однак їх норми все ж таки застосовуються для захисту права на приватну власність, щоправда не прямо, а опосередковано [4, с. 42].

Найбільш ефективною регіональною системою міжнародного захисту прав людини є європейська, котра функціонує під егідою таких організацій, як Рада Європи, ЄС та Організація з безпеки і співробітництва в Європі ОБСЄ [350, с. 315]. Принциповою відмінністю Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від інших міжнародно-правових актів у сфері прав людини є те, що на основі її положень створений механізм контролю за дотриманням закріплених у ній прав і свобод. До 1998 року він був двоступеневим і складався з Європейської Комісії з прав людини і ЄСПЛ. Дві структури об'єднані в єдиний судовий орган наднаціональної юрисдикції, що володіє широким колом повноважень щодо захисту прав, закріплених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [5, с. 162].

Окремо необхідно відзначити положення ст. 33 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої будь-яка держава-учасниця може передати на розгляд ЄСПЛ питання про будь-яке порушення положень цієї кон-

венції та протоколів до неї, яке, на її думку, допущене іншою державою-учасницею. У практиці ЄСПЛ неодноразово розглядалися справи, де заявником виступала саме одна з держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цих справах, серед іншого, йшлося і про порушення права на приватну власність. Наприклад, у справі «Кіпр проти Туреччини» уряд заявника (Кіпру) [351] стверджував, що в ситуації, яка склалася в Кіпрі із початком військових операцій Туреччини, на півночі Кіпру в липні 1974 року уряд Туреччини неодноразово порушував Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, ст. ст. 1-11 та ст. 13 конвенції, ст. ст. 1, 2 та 3 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Мова йшла й про порушення однією з держав-учасниць права на приватну власність. Так, заявник стверджував, що держава-відповідач здійснювала політику систематичного та постійного втручання у мирне володіння нерухомим майном переміщених осіб. Зокрема, ці об'єкти нерухомості були незаконно передані у власність Туреччини, після чого були вжиті заходи щодо «легалізації» незаконного привласнення майна та його передачі державі та поселенцям з материкової частини Туреччини. Це було здійснено такими способами, як передача так званих правовстановлюючих документів їх новим власникам, а особам, що потерпіли від цих втручань, ніколи не присуджувалася компенсація. Комісія зауважила, що характер передбачуваних втручань у майнові права переміщених кіпріотів-греків, був по суті, таким самим, як і втручання, на яке Лоїзиду скаржилась у своїй заяві. Незважаючи на те, що ця заява стосувалася одного конкретного випадку загальної адміністративної практики, до якої стосуються скарги у цій справі, міркування ЄСПЛ в параграфах 63 і 64 рішення у справі «Лоїзиду проти Туреччини» [242] також повинні застосовуватися. Комісія дійшла висновку, що протягом періоду, що розглядається, тривало порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в силу того, що кіпрським власникам майна на півночі Кіпру було відмовлено у доступі та контролі, використанні та користуванні своїм майном, а також у будь-якій компенсації за втручання у їх права влас-

ності. ЄСПЛ цілком погодився з аналізом, проведеним Комісією. За результатами розгляду цієї справи ЄСПЛ шістнадцятьма голосами проти одного постановив, що тривало порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо грецьких кіпріотів, які проживають на півночі Кіпру, оскільки їх право на мирне користування своїм майном не було забезпечене у разі їхнього постійного виїзду з цієї території, а у разі смерті не визнавалися спадкові права родичів, які проживали на півдні Кіпру [351]. Як бачимо з обставин цієї справи, багато її аспектів є схожими із ситуацією, яка склалася на тимчасово окупованих територіях України.

Окрім безпосередньо Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, важливе значення для гарантування права на приватну власність має й низка інших положень цього акту. Зокрема, ст. 6 цієї конвенції вказує, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Відповідно, ефективний захист права на мирне володіння майном значним чином також залежить від права на виконання судового рішення без невинуватених затримок [45, с. 94]. У свою чергу, ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує ефективні засоби правового захисту перед державними органами. Оскільки в п. 1 ст. 6 міститься вимога про справедливий розгляд, то в ЄСПЛ часто пов'язують розгляд питань по ст. 13 із розглядом питань по ст. 6. [352, с. 42]. Ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, проголошуючи забезпечення користування правами та свободами без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, або за іншою ознакою, тим самим гарантує можливість мирного користування майном без будь-якої дискримінації. С. Бурденюк наголошує, що, визнавши норми Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практику ЄСПЛ джерелом права, Україна взяла на себе обов'язки дотримання конвенційних гарантій у сфері захисту прав людини й основоположних свобод. Суть цих гарантій полягає не стільки в

тому, що порушення договірних зобов'язань викликає реакцію всіх держав-учасників, скільки в тому, що реакція на це порушення базується на спільній волі і спільних цінностях [353, с. 22]. Серед основних інститутів і системи захисту прав людини у Європі, окрім ЄСПЛ, також виділяють Суд ЄС, Європейську комісію, Європейського Омбудсмена, Комітет міністрів Ради Європи, Комісара Ради Європи з прав людини, Парламентську асамблею Ради Європи, Європейський комітет із соціальних прав тощо [354, с. 58]. Отже, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також діяльність ЄСПЛ є однією з ключових міжнародних гарантій права на приватну власність.

Для країн-членів ЄС важливою нормативною міжнародною гарантією виступає Хартія основних прав Європейського Союзу [41]. Окрім положень ст. 17 цього акту, яка безпосередньо проголошує, що кожна людина має право володіти, користуватися, розпоряджатися і заповідати свою законно придбану власність, гарантії права на приватну власність містяться і в інших статтях. Зокрема, відповідно до ст. 20, всі люди рівні в правах, а відповідно до ст. 21 забороняється будь-яка дискримінація. Відповідно до ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу, кожна людина, чії права та свободи, що гарантовані правом ЄС, були порушені, має право на ефективні засоби правового захисту в суді. Зокрема, це право на справедливий, публічний і своєчасне розгляд його справи незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Кожна людина може вдатися до допомоги адвоката, захисника і призначити свого представника. Особи, що не мають достатньо коштів, звільняються від судових витрат у тій мірі, в якій це звільнення необхідне для забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Також необхідно відзначити положення ст. 52 Хартії основних прав Європейського Союзу, яка декларує, що будь-яке обмеження прав та визнаних цим актом повинно бути передбачене законом і при цьому зберігати основний зміст цих прав та свобод (схоже положення про недопущення застосування обмежень, які суперечать самій сутності права на приватну власність, ми вже аналізували вище на прикладі конституції Польщі). Найважливішим досягненням Хартії основних прав Європейського Союзу є об'єднання різноманітних категорій прав в єдиному

документі. Разом з тим, ці категорії не дотримуються чіткого критерію розподілу по главах. Цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права можуть бути розміщені в одній і тій же главі. Проте ця структура не хаотична і не випадкова, а підпорядкована основній меті – висунути на перший план людську гідність як джерело і сполучну ланку всього комплексу прав і свобод [355, с. 5]. Отже, положення ст. ст. 20, 21, 47 та 52 цілковито поширюються й на гарантування права на приватну власність у країнах-членах ЄС.

На основі вищенаведеного можемо визначити, що гарантії права на приватну власність – це передбачена конституцією, чинним законодавством та міжнародними угодами, учасником яких є країна, сукупність правових та організаційних умов, засобів та юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується належна реалізація, охорона, а також захист і поновлення цього права у випадках протиправних посягань на нього.

Висновки до Глави 3

1. Підходи до конституційного закріплення можливих обмежень права на приватну власність в Україні та низці країн ЄС суттєво різняться. Хоча Конституція України приділяє загальним питанням регулювання власності більше уваги, ніж конституції окремих країн-членів ЄС, проте безпосередньо проблематика обмеження права на приватну власність у ній відображена занадто поверхово. Ч. 4 ст. 41 Конституції України варто доповнити новими положеннями і викласти у такій редакції: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Право власності може бути обмежене тільки на підставі закону. Обмеження права власності, які запроваджуються на підставі закону, не можуть суперечити суті права власності». Зокрема, така редакція чітко вказуватиме, що право власності може бути обмеже-

не тільки на підставі закону, як це передбачено конституціями Польщі, Латвії та низки інших країн ЄС, а також закріплювати-ме положення, що обмеження права на приватну власність не можуть бути запроваджені законодавчими актами, якщо вони суперечать самій сутності цього конституційного права.

2. Обмеження права на приватну власність – це передбачені конституцією та законодавством відповідної країни, а також ратифікованими міжнародними нормативно-правовими актами заходи, спрямовані на звуження всіх або окремих форм його реалізації, які є необхідними у демократичному суспільстві та застосовуються до певної особи або груп осіб в інтересах національної безпеки, громадського порядку або для захисту прав і свобод інших осіб.

3. Попри відносно детальне регулювання загальних питань власності, Конституція України належить до групи європейських конституцій, у яких питання примусового відчуження об'єктів права регламентується тільки в загальних рисах. Для підвищення рівня гарантування права на приватну власність, враховуючи суспільно-політичні реалії українського сьогодення, варто конкретизувати та удосконалити окремі конституційні положення, які регулюють примусове відчуження об'єктів права приватної власності. Зокрема, невинуватим є використання в ч. 5 ст. 41 Конституції України терміну «суспільна необхідність», оскільки він є занадто вузьким і не охоплює всі суспільні відносини, що виникають у процесі примусового відчуження об'єктів права приватної власності.

4. У ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок» варто внести відповідні зміни, які б передбачали, що при зникненні потреби в експропрійованій земельній ділянці та іншого нерухомого майна, за бажанням колишнього власника, воно може бути йому повернуте за умови повернення ним отриманої компенсації. Додаткові витрати на повернення майна колишній власник має нести тільки щодо здійснених покращень зазначених об'єктів. Для цього ч. 3 ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок» необхідно викласти у такій редакції: «Викуплені або примусово відчужені земельна ділянка (її частина), інші об'єкти нерухомого майна, що на ній розміщені, можуть бути повернуті попередньо-

му власнику згідно з його заявою (клопотанням) за умови повернення колишнім власником всіх отриманих відшкодувань. Якщо після викупу або примусового відчуження на земельній ділянці, іншому об'єкті нерухомого майна були здійснені поліпшення майна, які не можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди, то попередній власник повинен відшкодувати здійснені витрати. Зазначена заява (клопотання) має бути подана протягом шести місяців з дня отримання такими особами повідомлення, передбаченого у частині другій цієї статті, або з дня публікації повідомлення у відповідному друкованому засобі масової інформації».

5. Гарантії права на приватну власність – це передбачена конституцією, чинним законодавством та міжнародними угодами, учасником яких є країна, сукупність правових та організаційних умов, засобів та юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується належна реалізація, охорона, а також захист і поновлення цього права у випадках протиправних посягань на нього.

ПІСЛЯМОВА

За результатами проведеного дослідження зроблено низку висновків, узагальнень, пропозицій і рекомендацій, основними з яких є такі:

1. Норми Конституції України та конституцій окремих країн членів ЄС є ключовим нормативним джерелом дослідження конституційного права на приватну власність. У всіх країнах ЄС право на приватну власність у тій чи іншій формі та в тому або іншому обсязі закріплюється безпосередньо на конституційному рівні. За особливостями регулювання права на приватну власність можна виділити три групи конституцій країн-членів ЄС:

- 1) на конституційному рівні тільки гарантується право кожного на приватну власність та вказується, що експропріація можлива лише в інтересах суспільства та за умови відповідної компенсації;
- 2) окрім гарантування права на приватну власність і визначення засад експропріації, в конституції додатково врегульовані окремі питання права власності на землю та особливості реалізації права на приватну власність іноземцями (до цієї групи належить й конституція України);
- 3) безпосередньо на конституційному рівні, поруч із загальними засадами права на приватну власність, детально врегульовується питання секторів власності на засоби виробництва, цілі сільськогосподарської політики, засоби боротьби з латифундіями та особливості й процедура експропріації.

2. Етапи еволюції конституційно-правового регулювання права на приватну власність у Польщі та Латвії загалом є схожими, хоча й характеризуються певними особливостями.

У цих країнах варто виділити чотири основні етапи еволюції конституційно-правового регулювання:

Перший етап тривав до 1918 р. і характеризувався відсутністю єдиного конституційно-правового регулювання права на приватну власність, оскільки польські землі перебували у складі трьох різних держав, відповідно на окремих територіях спостерігалися суттєві відмінності у підходах до такого регулювання, а в Латвії, незважаючи на перебування всіх її земель у складі однієї держави, на різних територіях застосовувалися дещо різні підходи до регулювання цього права.

Другий етап почався після проголошення незалежності Польщі та Латвії в 1918 р. та тривав до початку Другої світової війни. Історико-правові дослідження саме цього періоду в Польщі є особливо актуальними для України, оскільки значна частина українських земель у міжвоєнний період перебували у її складі. Конституція Польщі 1921 р. досить детально врегульовувала питання приватної власності, зокрема визначалися умови експропріації та закріплювалися окремі особливості реалізації права на землю. Хоча Конституція Латвійської Республіки 1922 р. безпосередньо й не врегульовувала питання права на приватну власність, проте в цей період було розроблено та прийнято Цивільний кодекс Латвії й низку інших нормативно-правових актів у цій сфері. Саме у міжвоєнний період в Польщі та Латвії були закладені підвалини демократичного регулювання права приватної власності, а низка положень, прийнятих в цей історичний період, продовжують діяти в сучасному законодавстві цих країн.

Третій етап почався після закінчення Другої світової війни та тривав до 1989 р. і характеризується згортанням демократичних досягнень у сфері регулювання права на приватну власність, що були здобуті у міжвоєнний період, та законодавче впровадження соціалістичних підходів до власності. Цей етап фактично є спільним для всіх країн колишнього соціалістичного табору, хоча в різних країнах і спостерігалися певні особливості у конституційно-правовому регулюванні права на приватну власність.

Четвертий етап почався 1989 р. і триває по сьогоднішній день. У межах цього етапу варто виділяти два окремі періоди. Перший період характеризується запровадженням першочергових

законодавчих змін, спрямованих на демократизацію регулювання права на приватну власність і його приведення у відповідність до основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав та свобод людини і громадянина. Другий період пов'язаний з процесом вступу Польщі до ЄС й супроводжується приведенням національного законодавства, у тому числі й актів, що регламентують право на приватну власність, до норм та стандартів ЄС. Такі зміни відбувалися як перед вступом Польщі та Латвії до ЄС, так і після набуття ними статусу країн-членів ЄС і стосувалися виконання Польщею і Латвією взятих на себе зобов'язань у сфері регулювання права на приватну власність.

3. Як показує порівняльно-правовий аналіз, чинний нині варіант закріплення права на приватну власність в Конституції України містить низку недоліків і потребує внесення відповідних змін, зокрема:

- а) при визначенні в Конституції України змісту конституційного права на приватну власність через правомочності власника щодо володіння користування та розпорядження поза увагою залишається право кожного на набувати у приватну власність відповідні блага. По суті, в ч. 1 ст. 41 Конституції України, на відміну від положень щодо права на приватну власність, які містяться в конституціях більшості країн-членів ЄС, йдеться не про право кожного мати у власності відповідні об'єкти, а про правомочності особи, яка вже є власником. Тому ч. 1 ст. Конституції України варто викласти у такій редакції: «Кожен має право на приватну власність та право на спадкування приватної власності»;
- б) у Конституції України вказується на право володіти, користуватися і розпоряджатися як своєю власністю, так і окремо результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто, поруч із загальним правом на приватну власність, особливо закріплюється право на окреме благо. Водночас, при конституційному закріпленні права на приватну власність робити особливий акцент на якомусь окремому об'єкті права власності не доцільно. Тому в тексті конституції не варто поділя-

ти власність на якісь окремі матеріальні або нематеріальні блага. Хоча на конституційному рівні цілковито допускається закріплення особливостей регулювання права власності на окремі блага, наприклад, права на землю, проте таке регулювання не повинно відбуватися в статті, яка регламентує засади конституційного права на приватну власність;

- в) ч. 4 ст. 41 Конституції України варто доповнити новими положеннями і викласти у такій редакції: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Право власності може бути обмежене тільки на підставі закону. Обмеження права власності, які запроваджуються на підставі закону, не можуть суперечити суті права власності». Така редакція чітко вказуватиме, що право власності може бути обмежене тільки на підставі закону, як це передбачено конституціями Польщі, Латвії та низки інших країн ЄС, а також закріплюватиме положення, що обмеження права на приватну власність не можуть бути запроваджені законодавчими актами, якщо вони суперечать самій сутності цього конституційного права;
- г) невинуватим є використання в ч. 5 ст. 41 Конституції України терміну «суспільна необхідність», оскільки він є занадто вузьким і не охоплює всі суспільні відносини, що виникають у процесі примусового відчуження об'єктів права приватної власності. Відповідно термін «суспільна необхідність» в ч. 5 ст. 41 Конституції України потрібно замінити на термін «суспільний інтерес».

4. Реалізація права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях України має низку особливостей. Доцільно створити окремих реєстр порушень права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях, головним завданням якого має стати офіційна фіксація фактів порушення права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях України. Відповідно в цей реєстр повинні заноситися достовірні дані про факти пошкодження, зруйнування, зни-

щення або незаконної експропріації об'єктів права приватної власності на тимчасово окупованих територіях. Дані цього реєстру будуть значно полегшувати захист порушеного права на приватну власність на тимчасово окупованих територіях, а також забезпечувати власників достовірною інформацією про фактичний стан об'єктів їх приватної власності, сприятимуть відновленню втрачених документів на цю власність тощо.

5. Конституційно-правове регулювання реалізації права на приватну власність іноземцями в Україні та окремих країнах ЄС має істотні особливості. Чинне законодавство України у цій сфері потребує подальшого удосконалення. Враховуючи задекларовані у Конституції України євроінтеграційні прагнення України, таке вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері має відбуватися через призму його приведення у відповідність до норм та стандартів права ЄС.

6. Право на приватну власність перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими конституційними правами та свободами людини й громадянина, яке полягає в тому, що в окремих випадках для належної реалізації права на приватну власність особі попередньо необхідно реалізувати інше конституційне право й навпаки. Найбільш тісним є взаємозв'язок права на приватну власність з іншими економічними правами, зокрема, з правом на підприємницьку діяльність. Право на підприємницьку діяльність, з одного боку, позбавлене сенсу без права на приватну власність, оскільки без відповідних гарантій щодо розпорядження отриманим прибутком у підприємців зникає зацікавленість у подальшому розвитку своєї справи і нівелюється головна мета підприємницької діяльності – отримання прибутку, а з іншого боку, сама реалізація конституційного права на підприємницьку діяльність стає нездійсненною без гарантованої чинним законодавством можливості використовувати свою власність для ведення підприємницької діяльності.

7. У багатьох країнах ЄС при поверненні експропрійованого майна, суспільна потреба у використанні якого відпала, колишній власник повинен повернути отриману ним компенсацію. Натомість відповідно до законодавства України, у випадку, якщо потреба у використанні експропрійованого майна

відпала, то воно може бути викуплене попереднім власником та за ціною, встановленою на час повернення таких об'єктів у власність, при цьому така ціна визначається на підставі її експертної грошової оцінки, проведеної відповідно до закону. Тобто, за період від примусового викупу й до моменту, коли потреба у експропрійованому майні відпала і у власника з'явилася можливість повернути майно, ціна на таке майно може суттєво зрости. Тому, для підвищення гарантій права на приватну власність, ч. 3 ст. 19 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» необхідно викласти у такій редакції: «Викуплені або примусово відчужені земельна ділянка (її частина), інші об'єкти нерухомого майна, що на ній розміщені, можуть бути повернуті попередньому власнику згідно з його заявою (клопотанням) за умови повернення колишнім власником всіх отриманих відшкодувань. Якщо після викупу або примусового відчуження на земельній ділянці, іншому об'єкті нерухомого майна були здійснені поліпшення майна, які не можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди, то попередній власник повинен відшкодувати здійснені витрати. Зазначена заява (клопотання) має бути подана протягом шести місяців з дня отримання такими особами повідомлення, передбаченого у частині другій цієї статті, або з дня публікації повідомлення у відповідному друкованому засобі масової інформації».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Івершенко Л.А. Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право». Київ, 2006. 20 с.
2. Івершенко Л.А. Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2006. 240 с.
3. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 512 с.
4. Горобець Н.Г. Захист права власності в практиці Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.011. Київ, 2018. 228 с.
5. Беспштанько А.В. Конституционно-правовые основы частной собственности в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Омск, 2002. 199 с.
6. Фролов Ю.М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право, муніципальне право». Одеса, 2005. 20 с.
7. Jarosz-Żukowska S. Konstytucyjna zasada ochrony własności. Kraków : Wolters Kluwer, 2003. 329 s.
8. Jarosz-Żukowska S. Własność w okresie przeobrażeń ustrojowych w Polsce z perspektywy orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Wrocław : ATLA 2, 2018. 790 s.
9. Jarosz-Żukowska S. Przedmiot i specyfika ochrony własności w przepisach konstytucyjnych - ujęcie polskie na tle porównawczym. URL: http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/79605/01_1_S_Jarosz-Zukowska-Przedmiot_i_specyfikacja_ochrony.pdf (дата звернення: 15.03.2020).
10. Jarosz-Żukowska S. Właściwość Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wywłaszczeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego - sprawy polskie. URL: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/27609/edition/34398/content> (дата звернення: 15.03.2020).

11. Frankiewicz A. Konstytucyjna regulacja własności w Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://www.digitallibrary.pl/Content/34397/0012.pdf> (дата звернення: 19.05.2020).
12. Pokitko D. Własność w Konstytucji III Rzeczypospolitej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. 2002. № 2. S. 179-192.
13. Kaźmierczyk A., Michałowska K. Ewolucja prawa własności w okresie transformacji gospodarczych przełomu XX i XXI wieku. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. 2014. № 362. S.182-195.
14. Orzechowska A. Pojęcie własności w debacie przed uchwaleniem Konstytucji z 17 marca 1921 r. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza*. 2014. № 84. S. 135-148.
15. Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1996. 382 с.
16. Безсмертна Н.В. Здійснення громадянами права приватної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2001. 19 с.
17. Домусчі С.Д. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2011. 20 с.
18. Клименко С.В. Здійснення фізичними особами права власності на житло : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2011. 20 с.
19. Воронова О.В. Підстави набуття права власності на житло : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2005. 20 с.
20. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона права власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків, 2009. 35 с.
21. Личенко І.О. Адміністративно-правовий захист права власності України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків, 2009. 16 с.
22. Гридасов Ю.В. Адміністративно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ірпінь, 2009. 20 с.

23. Вівчаренко О.А. Гарантії права власності на землю в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2005. 20 с.
24. Яніцький В.П. Порядок набуття права власності на земельну ділянку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2007. 18 с.
25. Дремлюга К.О. Підстави набуття прав на землю громадянами України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2010. 21 с.
26. Єлісеєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2006. 20 с.
27. Губарев С.В. Право власності фізичної особи на присадибну земельну ділянку (садибу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2009. 18 с.
28. Мироненко І.В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2008. 19 с.
29. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2005. 20 с.
30. Захарченко П.П. Право власності на землю в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2009. 35 с.
31. Шала Л.В. Концепція приватної власності у римському праві та її рецепція у праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2010. 16 с.
32. Кісель В.Й. Генезис уявлень про сутність права власності: історія та сучасність. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 115-118.
33. Головка Л.О. Розвиток інституту права власності в Україні, Словаччині та Чехії (історико-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2010. 20 с.

34. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
35. Копилова М.А. Запобігання злочинам проти власності на курортах АР Крим : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2011. 20 с.
36. Швець А.Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2011. 20 с.
37. Власенко Н.В. Трансформація відносин власності в умовах інверсійного переходу до ринкової економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «економічна теорія та історія економічної думки». Харків, 2000. 18 с.
38. Гринчук В.Г. Економічні проблеми реформування відносин власності в Україні в світлі зарубіжного досвіду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «економічна теорія та історія економічної думки». Одеса, 2001. 18 с.
39. Саенко А.А. Взаємозв'язок відносин власності і управління в процесі ринкової трансформації державного сектора : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «економічна теорія та історія економічної думки». Харків, 2008. 15 с.
40. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
41. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 11.06.2020).
42. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 11.06.2020).
43. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.
44. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 29.06.2020).
45. Новіков Д.В. Гарантії захисту права власності у практиці Європейського суду з прав людини. *Європейські перспективи*. 2016. № 2. С. 92-98.
46. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.05.2020).

47. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483> (дата звернення: 12.06.2020).
48. Latvijas Republikas Satversme. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=57980> (дата звернення: 25.06.2020).
49. Головня І.Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 230 с.
50. Піфко О.О., Бисага Ю.М. Реєстрація прав на землю у країнах Європи: монографія. Ужгород : ФОП Бреза А.Е., 2012. 182 с.
51. Конституция на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 14.05.2020).
52. Constitution of Romania. URL: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> (дата звернення: 14.05.2020).
53. Ustava Republike Slovenije. URL: <https://zakonodaja.com/ustava/urs> (дата звернення: 14.05.2020).
54. Lietuvos Respublikos Konstitucija įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 d. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> (дата звернення: 14.05.2020).
55. Eesti Vabariigi põhiseadus. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/633949> (дата звернення: 14.05.2020).
56. Constituição da República Portuguesa. URL: <https://dre.pt/crp-parte-i> (дата звернення: 14.05.2020).
57. Савченко А.М. Особливості регулювання права приватної власності на землю в конституціях держав Європейського Союзу. Сучасне правотворення: питання теорії та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 5-6 червня 2020 р. Дніпро : ГО «правовий світ», 2020. С. 38-41.
58. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 5.06.2020).
59. Про власність : Закон України від 7 лютого 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12> (дата звернення: 18.04.2020).
60. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640160093> (дата звернення: 28.05.2020).
61. Civillikums. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=225418> (дата звернення: 11.06.2020).
62. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 20.06.2020).
63. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami. URL: http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu1997_1150741 (дата звернення: 20.06.2020).

64. Zemesgrāmatu likums. URL: <https://likumi.lv/ta/id/60460-zemesgramatu-likums> (дата звернення: 20.02.2020).
65. Par nekustamā īpašuma ierakstīšanu zemesgrāmatās. URL: <https://likumi.lv/ta/id/42284-par-nekustama-ipasuma-ierakstisanu-zemesgramatas> (дата звернення: 20.02.2020).
66. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 20.02.2020).
67. Ильичева О.А. Конституционное право частной собственности гражданина на землю : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2007. 227 с.
68. Лебедь А.В. Основные категории вещного права в римском и российском дореволюционном гражданском праве . Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2011. № 4. С. 34-42.
69. Oktroyierte Märzverfassung Kaiserliches Patent vom 4. März 1849. URL: https://www.jku.at/fileadmin/gruppen/142/oktroyierte_Maerzverfassung.pdf (дата звернення: 15.03.2020).
70. Качур В.О. Прийняття та структура конституції Австрії 1867 р. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право.* 2012. № 173. С. 21-27.
71. Гриб Н.П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 4. С. 81-86.
72. Гончаренко В. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель. *Вісник Академії правових наук України.* 2005 р. № 4. С. 52-60.
73. Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867. URL: <http://www.verfassungen.at/at-18/stgg67-2.htm> (дата звернення: 20.02.2020).
74. Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2013. № 57. С. 88-96.
75. Allgemeines Österreichisches Bürgerliches Gesetzbuch. Wien 1811. URL: http://repositorium.at/qu/1811_oestabgb.html (дата звернення: 25.02.2020).
76. Васильєв Є.О. Об'єкти цивільних правовідносин в УСРР у період нової економічної політики. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6 http://www.lsej.org.ua/6_2019/3.pdf (дата звернення: 5.04.2020).
77. Свод Законов Российской Империи. Том X. URL: <https://civil.consultant.ru/reprint/books/211/> (дата звернення: 7.05.2020).
78. Февралёв С.А. Политико-юридическая природа местного права в Российской Империи (вторая половина XVII – начало XX вв.). *Право и политика.* 2012. № 2. С. 327-338.

79. Пивоварова Ю. К вопросу об истории создания Свода законов Западных губерний. URL: http://bseu.by:8080/bitstream/edoc/7094/2/Pivovarova_Yu_Nac_ekonomika_RB_2011_S_246-247_ocr.pdf (дата звернення: 25.06.2020).
80. Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 103-109.
81. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы от 23 апреля 1906 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/apr1906.htm> (дата звернення: 22.05.2020).
82. Высочайший манифест Об усовершенствовании государственного порядка от 17 октября 1905 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/oct1905.htm> (дата звернення: 19.03.2020).
83. Рогов В.А. История государства и права России IX - начала XX вв.: Учебник. Москва : МГИУ, 2000. 256 с.
84. Постановление Временного Правительства Об отмене вероисповедных и национальных ограничений 22 марта 1917 года. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5413/> (дата звернення: 17.03.2020).
85. Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 томах. Т. 1 Методологические и историко-правовые проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. В.М. Цвика, А.В. Петришина. Харьков, 2011. 896 с.
86. Закон про правонаступництво від 25 листопада 1917 р.). URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/993/17/> (дата звернення: 2.04.2020).
87. III Універсал Української Центральної Ради URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (дата звернення: 11.05.2020).
88. IV Універсал Української Центральної Ради URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18> (дата звернення: 2.04.2020).
89. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 2 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ, Наукова думка 1997. 423 с.
90. Конституція Української Народньої Республіки від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення: 2.04.2020).
91. Логвиненко Є.С. Права людини і громадянина у конституційних актах Української Центральної Ради. Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: матер. Всеукр. круглого столу (м. Харків, 20 квітня 2016 р.). Харків : ХНУВС, 2016. С. 181-183.
92. Майданик Р.А. Речове право України в період революції 1917-1921 рр. Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», (м. Київ, 19 квіт. 2018 р.); Матеріали I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська

- Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення», (м. Тернопіль, 13-14 квіт. 2018 р.). Київ-Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 231-236.
93. Грамота до всього українського народу від 29 квітня 1918 р. *Державний Вістник*. 1918. 16 травня. № 1. С. 1.
 94. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. *Державний Вістник*. 1918. 16 травня. № 1. С. 1–2.
 95. Закон про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями від 14 червня 1918 р. *Державний Вістник*. 1918. 16 червня. № 15. С. 1.
 96. Закон про прикорочення сили орендних договорів на позамістові нерухомі маєтки сільсько-господарського значіння в випадках поділення їх через продаж дрібними участками від 23 серпня 1918 р. *Державний Вістник*. 1918. 3 вересня. № 43. С. 2.
 97. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія від 26.12.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18> (дата звернення: 27.04.2020).
 98. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали у 2 т. / Відп. редактор В. Вератиюк. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 743 с.
 99. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. URL: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html (дата звернення: 14.03.2020).
 100. Občanský Zákoník ze dne 25. října 1950. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1950-141> (дата звернення: 14.03.2020).
 101. Constituția României din 29 martie 1923. URL: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/15014> (дата звернення: 24.11.2019).
 102. Codul Civil din 26 noiembrie 1864. URL: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/1> (дата звернення: 24.11.2019).
 103. Земельный кодекс УССР. От 29 ноября 1922 г. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP220002.html (дата звернення: 12.12.2019).
 104. Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922 р. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 12.12.2019).
 105. Іванов А.М. Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні. Теорія і практика правознавства. 2013. № 2. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/tipp_2013_2_13.pdf (дата звернення: 19.03.2020).
 106. Конституція (Основний Закон) Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 року URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 11.12.2019).

107. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення: 29.09.2019).
108. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1540-06/ed19630718> (дата звернення: 29.09.2019).
109. Земельний кодекс Української РСР від 8 липня 1970 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2874%D0%B0-07/ed19700708> (дата звернення: 29.09.2019).
110. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420> (дата звернення: 29.09.2019).
111. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 11.12.2019).
112. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 24 жовтня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12> (дата звернення: 11.12.2019).
113. Земельний кодекс Української РСР від 18 грудня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed19901218> (дата звернення: 11.12.2019).
114. Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12/ed19901218> (дата звернення: 11.12.2019).
115. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України : Закон України від 5 травня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3180-12> (дата звернення: 19.12.2019).
116. Про підприємництво : Закон України від 7 лютого 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/698-12> (дата звернення: 15.02.2020).
117. Про підприємства в Україні : Закон України від 27 березня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/887-12> (дата звернення: 15.02.2020).
118. Про приватизацію державного майна : Закон України від 4 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2163-12> (дата звернення: 15.02.2020).
119. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92> (дата звернення: 15.02.2020).
120. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 20.02.2020).

121. Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 1807 roku. URL: <https://www.infor.pl/prawo/konstytucja/teksty-polskich-konstytucji/76723,Konstytucja-Ksiestwa-Warszawskiego-z-1807-roku.html> (дата звернення: 25.02.2020).
122. Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r. URL: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1815-r0.html> (дата звернення: 25.02.2020).
123. Statut Organiczny Królestwa Polskiego z 1832 roku. URL: <https://www.infor.pl/prawo/konstytucja/teksty-polskich-konstytucji/76631,Statut-Organiczny-Krolestwa-Polskiego-z-1832-roku.html> (дата звернення: 25.02.2020).
124. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210440267> (дата звернення: 25.02.2020).
125. Ustawa z dnia 24 marca 1920 r. o nabywaniu nieruchomości przez cudzoziemców. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19200310178> (дата звернення: 25.02.2020).
126. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o własności lokali. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340940848> (дата звернення: 11.03.2020).
127. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 października 1934 r. o sposobie ujawniania w księgach hipotecznych prawa odrębnej własności lokali i innych praw rzeczowych na tych lokalach. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340940853> (дата звернення: 11.03.2020).
128. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 września 1934 r. - Prawo o postępowaniu wywłaszczeniowym. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340860776> (дата звернення: 11.03.2020).
129. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 września 1934 r. o wywłaszczeniu na cele kolejowe. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340860777> (дата звернення: 11.03.2020).
130. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19350300227> (дата звернення: 15.03.2020).
131. Stawicki R. Prawa i wolności obywatelskie w Polsce po 1918 r. w świetle rozwiązań konstytucyjnych – zarys historyczno-prawny. URL: <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/25/plik/ot-607.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
132. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19520330232> (дата звернення: 15.03.2020).
133. Radwański Z. Ogólne uwagi o pojęciu własności osobistej w kodeksie cywilnym. *Studia Prawnicze*. 1970. № 26-27. S. 181-198.

134. Dekret z dnia 4 marca 1953 r. o wzmożeniu ochrony własności społecznej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19530170068> (дата звернення: 27.03.2020).
135. Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890750444> (дата звернення: 27.03.2020).
136. Ustawa z dnia 29 kwietnia 1985 r. o gospodarce gruntami i wywłaszczeniu nieruchomości. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19850220099> (дата звернення: 27.03.2020).
137. Савченко А.М. Еволюція конституційно-правового регулювання права на приватну власність в Польщі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 173–177.
138. Свод гражданских узаконений губерний Остзейских. Часть 3. Законы гражданские. URL: <https://znanium.com/read?id=214492> (дата звернення: 5.04.2020).
139. Latvijas Republikas Satversme pieņemta 1922. gada 15. Februāra. URL: https://likumi.lv/doc.php?id=57980&version_date=07.11.1922 (дата звернення: 19.10.2019).
140. Pleps J. Pamattiesību katalogs starpkaru periodā. *Jurista Vārds*, 2008.23. decembris, № 48. URL: <https://juristavards.lv/doc/185385-pamattiesibu-katalogs-starpkaru-perioda/> (дата звернення: 19.10.2019).
141. Švarcs F. Latvijas 1937. gada 28. janvāra Civillikums un tā rašanās vēsture. Rīga : Tiesu Namu aģentūra. 2011. 343 p.
142. Latvijas PSR konstitūcija (Pamatlikums) pieņemts 30.08.1940. URL: <http://www.theeuropeanlibrary.org/tel4/newspapers/issue/3000059913105?page=6> (дата звернення: 19.10.2019).
143. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> (дата звернення: 16.11.2019).
144. Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas konstitūcija (Pamatlikums): pieņemta 1978. gada 18. aprīlī. Rīga : Avots, 1980. 169 p.
145. Latvijas PSR Augstākās Padomes deklarācija «Par Latvijas PSR suverenitāti» 1989. gada 28. Jūlijā. URL: https://www.saeima.lv/4maijs/docs/d_28julijs.htm (дата звернення: 16.11.2019).
146. Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu. URL: <https://likumi.lv/ta/id/75539-par-latvijas-republikas-neatkaribas-atjaunosanu> (дата звернення: 29.11.2019).
147. Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē 1998. Gada 23 oktobrī. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/50292-grozijumi-latvijas-republikas-satversme> (дата звернення: 29.11.2019).

148. Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав: монография / под общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков, 2015. 715 с.
149. Цивільний кодекс України : коментар / За заг. ред. Є.О. Харитоновна, О. М. Калітенко. Одеса : Юридична література. 2004. 1112 с.
150. Право власності в Україні: Навчальний посібник / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, О.А. Підпригори та ін. Київ : Юринком Інтер, 2000. 812 с.
151. Мироненко В. Права володіння, користування і розпорядження власністю за цивільним законодавством. *Підприємництво господарство і право*. 2019. №. 1. С. 28-33.
152. Цивільне право України (традиції та новації) : монографія / За заг. ред. Є.О. Харитоновна, Т.С. Ківалової, О.І. Харитонової. Одеса : Фенікс, 2010. 700 с.
153. Honore A.M. Ownership. Oxford essays in jurisprudence. Ed. by Guest A.W., Oxford, 1961. P. 107-147.
154. Pugliatti S. La proprietà nel nuovo diritto. Milano : Giuffrè, 1964. 350 p.
155. Кириченко Ю.В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право». Ужгород, 2018. 36 с.
156. Кириченко Ю.В. Право приватної власності за конституціями України та європейських держав. *Право і суспільство*. 2013. №. 3. С. 27-34.
157. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2001 r. sygn. akt P. 4/99. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20010110091> (дата звернення: 20.02.2020).
158. The Irish Constitution. URL: <http://www.askaboutireland.ie/learning-zone/secondary-students/cspe/the-irish-constitution/> (дата звернення: 24.02.2020).
159. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
160. Василянская А.И. Конституционное право на частную собственность в современной России : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.0 «конституционное право; муниципальное право». Москва, 2011. 22 с.
161. Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Redkolēģijas vadītājs A.Endziņš. Rīga : Latvijas Vēstnesis, 2011. 864 p.
162. Ústava Slovenskej Republiky z 1 septembra 1992. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460> (дата звернення: 11.02.2020).

163. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2007 r. sygn. akt K 20/07. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20071921394> (дата звернення: 11.02.2020).
164. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 grudnia 2002 r. sygn. akt K. 33/02. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20030010015> (дата звернення: 11.02.2020).
165. Гребенников В.В Конституционно-правовые основы частной собственности в условиях формирования рыночных отношений в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 1995. 178 с.
166. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : Монографія. Київ : Алерта, 2008. 472 с.
167. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 1999 r. sygn. akt P. 2/98. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19990030030> (дата звернення: 25.02.2020).
168. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 2000 r. sygn. akt P. 11/98. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000030046> (дата звернення: 25.02.2020).
169. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, tom III. Red. Garlicki L. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2003. 668 s.
170. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 maja 2007 r. sygn. akt SK 36/06. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20070980657> (дата звернення: 25.02.2020).
171. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2 т. 3-тє вид., перероб. і допов. / ред. О.В. Дзера та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 831 с.
172. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3792-12> (дата звернення: 11.02.2020).
173. Право інтелектуальної власності : Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
174. Інтелектуальна власність: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / За заг ред. Нестерцової-Собакарь О.В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 140 с.
175. Румянцев Ю.В. Співвідношення між правом власності і правом інтелектуальної власності. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1573/> (дата звернення: 18.06.2020).
176. Розгон О. Тлумачення права власності з позиції конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво господарство і право*. 2016. № 10. С. 173-176.

177. Литвин В.М. Європейська конвенція з прав людини: уроки і перспективи. *Право України*. 2010. № 10. С. 4-18.
178. Case of Broniowski v. Poland (№ 31443/96) 22 June 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:%2231443/96%22,%22itemid%22:%22001-61828%22>] (дата звернення: 19.09.2019).
179. Case of Anheuser-Buschinc. v. Portugal (№73049/01) 11 January 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-78981%22>] (дата звернення: 19.09.2019).
180. Case of Depalle v. France (№ 34044/02) 29 March 2010. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-97978%22>] URL: (дата звернення: 19.09.2019).
181. Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 lipca 2005 r. (№ 28743/03). URL: <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/28743-03-melnychuk-v-ukraina-decyzja-europejskiego-520375219> (дата звернення: 19.09.2019).
182. Case of Sporong and Lönnroth v. Sweden (№ 7151/75; 7152/75) 23 September 1982. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57580%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
183. Case of Immobiliare Saffi v. Italy (№ 22774/93) 28 July 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-58292%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
184. Case of Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia (№ 60642/08) 16 July 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-145575%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
185. Case of Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia (№ 71243/01) 25 October 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-114277%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
186. Case of Marckx v. Belgium (№ 6833/74) 13 June 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57534%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
187. Case of Kopecký v. Slovakia (№ 44912/98) 28 September 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-66758%22>] (дата звернення: 25.12.2019).
188. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12 липня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2658-14> (дата звернення: 5.02.2020).
189. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 czerwca 2009 r. sygn. akt SK 42/08. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20091050878> (дата звернення: 18.03.2020).
190. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

191. Стремоухов А.В. Основания классификации прав и свобод человека. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. № 1. С. 7-17.
192. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 52-60.
193. Конституційне право України : підруч. 3-вид, перероб. і доопр. / за заг. ред. В.Л. Федоренка. Київ : КНТ, Ліра-К, 2011. 532 с.
194. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. Київ : «Ін Юре», 2002. 544 с.
195. Актуальні проблеми конституційного права України : Підручник / За заг. ред. А.Ю. Олійника. Київ : Видавничий дім «Скіф», 2012. 552 с.
196. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
197. Кожан В.В. Класифікація особистих прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. 2015. № 35. Ч. 1. Т.1. С. 24-27.
198. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
199. Литвиненко І.Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 55-63.
200. Пазенок А. Діалектика основних соціальних прав і свобод людини та громадянина в контексті загальних конституційних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 36-39.
201. Ковальський О.В. Економічні права людини як прояв взаємодії права та економіки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 72. С. 90-97.
202. Основи демократії: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодія. Київ : Ай Бі, 2002. 684 с.
203. Безсмертна Н.В. Здійснення громадянами права приватної власності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2001. 213 с.
204. Права человека: Учеб. для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева. Москва : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА•М), 2001. 573 с.
205. Конституційне право України : підручник. 9-е видання перероблене та доповнене / І.М. Алмаші та ін.. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 462 с.
206. Stecko S. Prawa i wolności człowieka i obywatela w świetle Konstytucji RP. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 2018. №. 1. S. 171-188.
207. Сульженко Ю.О. Поняття та система економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 14-21.
208. Кравченко В. В. Конституційне право України. Київ : Атіка, 2000. 320 с.

209. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», Постанови Верховної Ради України «Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України» від 16 жовтня 2008 р. № 24-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v024p710-08> (дата звернення: 11.04.2020).
210. Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність : Закон України 24 червня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1881-15> (дата звернення: 11.04.2020).
211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію майна) від 10 червня 2003 р. № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v011p710-03> (дата звернення: 11.04.2020).
212. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v005p710-07> (дата звернення: 11.04.2020).
213. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 14.02.2020).
214. Рябець К.А. Екологічне право України: Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 438 с.
215. Корнеев Ю.В. Особливості права приватної власності на землю. *Публічне урядування*. 2015. № 1. С. 97-106.
216. Ходико Ю.Є. Стіввідношення понять «земля» та «земельна ділянка» в аспекті визначення предмета договору іпотеки. Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В.П. Маслова. (м. Харків 16 березня 2012 р.) Харків : Право, 2012. С. 279-281.
217. Настечко К.О. Оформлення прав на земельні ділянки: правові та організаційні питання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2010. 20 с.
218. Мірошниченко А.М. Розмежування складових та приналежностей земельної ділянки. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 1. С. 25-31.
219. Wyrok w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej dnia 9 stycznia 2015 r. CSK 200/14. URL: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/V%20CSK%20200-14-1.pdf> (дата звернення: 15.05.2020).
220. Par zemes dzilēm. URL: <https://likumi.lv/ta/id/40249-par-zemes-dzilem> (дата звернення: 15.05.2020).
221. Кодекс України про надра 27 липня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/132/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 5.04.2020).
222. Мірошниченко А.М. Земельне право України Київ : Правова Єдність, 2011. 678 с.
223. Піфко О.О. Реєстрація прав на землю у країнах Європи: порівняльний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ, 2011. 20 с.
224. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3852-12> (дата звернення: 5.04.2020).
225. Кулинич П.Ф. Права на лісові земельні ділянки за новим Лісовим кодексом України. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 15-26.
226. Юрчишин Н.Г. Поняття права приватної власності на ліси в Україні: теоретичний та практичний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 60. С. 529-535.
227. Смолярчук Р. Особливості набуття права приватної власності на ліси за українським законодавством. *Підприємництво господарство і право*. № 11/2018. С. 60-65.
228. Оніка Я.В. Речові права на земельні ділянки лісгосподарського призначення: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 186 с.
229. Бондарчук Н.В. Актуальні питання правового режиму лісів України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 276-279.
230. Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19911010444> (дата звернення: 21.02.2020).
231. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000649> (дата звернення: 21.02.2020).

232. Ustawa z dnia 30 października 2002 r. o podatku leśnym. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20022001682> (дата звернення: 21.02.2020).
233. Meža likums. URL: <https://likumi.lv/ta/id/2825-meza-likums> (дата звернення: 26.02.2020).
234. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1207-18> (дата звернення: 11.01.2020).
235. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України : Закон України 12 серпня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1636-18> (дата звернення: 11.01.2020).
236. Питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, яке розташоване на тимчасово окупованій території : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/226-2014-%D0%BF> (дата звернення: 11.01.2020).
237. Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна). Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Crimea2014_2017_Ukrainian.pdf (дата звернення: 5.06.2020).
238. Крим. Анексована Власність / за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ : ТОВ «Агентство» Україна», 2016. 148 с. URL: http://ucipr.org.ua/publicdocs/Annexed%20property_ua.pdf (дата звернення: 9.06.2020).
239. О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов Республики Крым и города федерального значения Севастополя : Федеральный конституционный закон от 21 марта 2014 г. N 6-ФКЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_160618/ (дата звернення: 5.06.2020).
240. О внесении изменений в перечень приграничных территорий, на которых иностранные граждане, лица без гражданства и иностранные юридические лица не могут обладать на праве собственности земельными участками, утвержденный Указом Президента Российской Федерации от 9 января 2011 г. № 26 : Указ Президента Российской Федерации от 20 марта 2020 г. № 201. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202003200021?index=0&rangeSize=1> (дата звернення: 5.06.2020).
241. Земельный кодекс Российской Федерации (с изменениями на 31 июля 2020 года) (редакция, действующая с 28 августа 2020 года). URL: <http://docs.cntd.ru/document/744100004> (дата звернення: 5.06.2020).

242. Case of Loizidou v. Turkey (№ 15318/89) 18 December 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%7D%3A%22001-58007%22%7D> (дата звернення: 7.06.2020).
243. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_118 (дата звернення: 7.06.2020).
244. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. URL: <http://www.univ.kiev.ua/content/upload/2019/-697223196.pdf> (дата звернення: 7.06.2020).
245. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2268-19> (дата звернення: 7.06.2020).
246. Перешкоди в реалізації прав і свобод осіб на окупованій території Кримського півострова та тимчасово непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей (реєстрація фактів народження і смерті). Аналітичний звіт. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Zvit.pdf> (дата звернення: 12.05.2020).
247. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254-19> (дата звернення: 12.05.2020).
248. Нестерович В. Ф. Верховенство права та забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Наукові записки НаУК-МА. Юридичні науки*. 2017. № 200. С. 85-92.
249. Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20130001650> (дата звернення: 18.01.2020).
250. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України 31 березня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX> (дата звернення: 28.07.2020).
251. Іванчо В.І. Бисага Ю.М., Піфко О.О. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз : монографія. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 200 с.
252. Par zemes privatizāciju lauku apvidos. URL: <https://likumi.lv/ta/id/74241-par-zemes-privatizaciju-lauku-apvidos> (дата звернення: 10.04.2020).
253. Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to

- farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009. *Official Journal of the European Union*. 2013. L 347. P. 608-670.
254. Савченко А.М. Особливості реалізації конституційного права на приватну власність іноземцями в Україні та окремих країнах ЄС: порівняльний аналіз. Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 1-2 травня 2020 р. Дніпро : ГО «правовий світ», 2020. С. 40-42.
255. Конституція України. Науково-практичний коментар 2-ге вид., переробл. і допов. / голова редкол. В.Я. Тацій. Харків : Право, 2011. 1128 с.
256. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/436-15> (дата звернення: 17.05.2020).
257. Попондуполо В.Ф. Правовий режим підприємництва. Санкт-Петербург : Издво С.-Петербургу. ун-та, 1994. 208 с.
258. Шкірко О.І. Сутність та поняття підприємництва в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. № 6. С. 48-52.
259. Ковач А.В. Право людини на підприємництво. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 212-215.
260. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 1008 с.
261. Мадзігон В. Приватна власність та її вплив на розвиток підприємництва в Україні. *Молодь і ринок*. 2011. №12. С. 33-37.
262. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 17.12.2019).
263. Аветисян М.Р. Деякі питання правового режиму майна як складової змісту організаційно-правової форми господарювання. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 176-182.
264. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19 вересня 2012 р. № 17-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12> (дата звернення: 10.01.2020).
265. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
266. Dzīvesvietas deklarēšanas likums. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=64328> (дата звернення: 17.01.2020).

267. Iedzīvotāju reģistra likums. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=49641> (дата звернення: 17.01.2020).
268. Ustawa z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20102171427> (дата звернення: 17.01.2020).
269. Ustawa z dnia 6 sierpnia 2010 r. o dowodach osobistych. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20101671131> (дата звернення: 17.01.2020).
270. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 грудня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 17.01.2020).
271. Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 р. № 207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2016-%D0%BF> (дата звернення: 15.02.2020).
272. Динько О.Ф. Зміст і гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини та громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право». Київ, 2003. 18 с.
273. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 19.09.2019).
274. Ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 1 листопада 2018 р. № 67-у/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/67_u_2018.pdf (дата звернення: 22.01.2020).
275. Справа «Зеленчук і Цицора проти України» (Заяви № 846/16 та № 1075/16) від 22 травня 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79 (дата звернення: 22.01.2020).
276. Літошенко О.С. Проблема мораторію на продаж земель сільсько-господарського призначення. *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 284-293.
277. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 lipca 2007 r. sygn. akt P 30/06. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20071280902> (дата звернення: 22.01.2020).
278. Савченко А.М. Особливості конституційно-правового регулювання обмежень права на приватну власність в Україні та окремих країнах ЄС: порівняльний аналіз. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 43-49.
279. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

- статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосева С.В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян) від 10 жовтня 2001 р. № 13-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-01> (дата звернення: 5.02.2020).
280. Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України : Закон України від 21 листопада 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/537/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 5.02.2020).
281. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням закритого акціонерного товариства «Оболонь» та громадянина Винника Віктора Володимировича про офіційне тлумачення положень частини другої статті 28 Закону України «Про господарські товариства», пункту 1, абзацу першого пункту 5 статті 4 Закону України «Про власність» (справа про права акціонерів ЗАТ) від 11 травня 2005 р. № 4-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-05> (дата звернення: 9.02.2020).
282. Par likuma «Par nekustamo īpašumu atsavināšanu Terehovas robežkontroles punkta vajadzībām» 1.panta 1.punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105.pantam. Latvijas Republikas Satversmes tiesas spriedums. 2009.gada 21.oktobrī. URL: <http://m.likumi.lv/ta/id/199664-par-likuma-par-nekustamo-ipasumu-atsavinasanu-terehovas-robezkontroles-punkta-vajadzibam-1panta-1punkta-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes-105pantam> (дата звернення: 16.04.2020).
283. Par likuma «Par nekustamā īpašuma «Kaktiņi», Lēdmanes pagastā, Lielvārdes novadā, daļu atsavināšanu sabiedrības vajadzībām, valsts autoceļa E22 posma Rīga (Tīnūži)-Koknese rekonstrukcijas projekta īstenošanai» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. pantam. Satversmes tiesas spriedums. 2016. gada 9. decembrī. URL: <https://likumi.lv/ta/id/287307-par-likuma-par-nekustama-ipasuma-kaktini-ledmanes-pagasta-lielvardes-novada-dalu-atsavinasanu-sabiedribas-vajadzibam-valsts-autocela-e22-posma-riga-tinuzi-koknese-rekonstrukcijas-projekta-istenosanai-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes-105-pantam> (дата звернення: 16.04.2020).
284. Par Krimināllikuma 36.panta otrās daļas 1.punkta, 42.panta un 177.panta trešās daļas vārdu «konfiscējot mantu vai bez mantas konfiskācijas» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105.panta otrajam un trešajam teikumam. Satversmes tiesas spriedums. 2015.gada 8.aprīlī. URL: <https://likumi.lv/ta/id/273343-par-kriminallikuma-36panta-otras-dalas-1punkta-42panta-un-177panta-tresas-dalas-vardu-konfiscējot-mantu-vai-bez-mantas-konfiskācijas-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes-105panta-otrajam-un-tresajam-teikumam> (дата звернення: 16.04.2020).

285. Case of *Beyeler v. Italy* (№ 33202/96) 5 January 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-58832%22>] (дата звернення: 21.05.2020).
286. Case of *Béláné Nagy v. Hungary* (№ 53080/13) 13 December 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-169663%22>] (дата звернення: 21.05.2020).
287. Case of *G.I.E.M. S.R.L. and others v. Italy*. (№ 1828/06) 28 June 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-184525%22>] (дата звернення: 21.05.2020).
288. Case of *James and others v. The United Kingdom* (№ 8793/79) 21 February 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57507%22>] (дата звернення: 21.05.2020).
289. Case of *Hentrich v. France* (№ 13616/88) 22 September 1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57903%22>] (дата звернення: 21.05.2020).
290. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве : монография. Москва: Юристъ, 2004. 250 с.
291. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник нау. університету «Львівська політехніка» : Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 357-361.
292. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2010. 20 с.
293. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17-25. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2018_4_4.pdf (дата звернення: 21.05.2020).
294. Стрекалов А.Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право». Харків, 2010. 20 с.
295. Фігель Ю.О. Класифікація обмежень прав людини. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2016. № 3. С. 79-87.
296. Жилина М.Л. Конституционно-правовые ограничения политических прав и свобод граждан Российской Федерации : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституционное право; муниципальное право». Челябинск, 2005. 22 с.
297. Міщенко І.В. Обмеження права приватної власності на житло : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03

- «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2008. 18 с.
298. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17> (дата звернення: 11.01.2020).
299. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17 травня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17> (дата звернення: 11.01.2020).
300. Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym pod redakcją M. Jabłońskiego. Wrocław, 2014. URL: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/52906/Realizacja_i_ochrona_konstytucyjnych_praw.pdf (дата звернення: 5.04.2020).
301. Горобець Н.Г. Поняття та сутність права власності в контексті Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. С. 307-312.
302. Гончаренко О.М. Права людини в Україні : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 207 с.
303. The Constitution of Greece. URL: <http://www.hri.org/MFA/syntax/> (дата звернення: 27.03.2020).
304. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Ausfertigungsdatum: 23.05.1949. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf> (дата звернення: 27.03.2020).
305. Case of Lithgow and others v. The United Kingdom (№ 9006/80; 9262/81; 9263/81; 9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81). 8 July 1986 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%7B%22document%22%7D,%7B%22itemid%22:%7B%22001-57526%22%7D%7D> (дата звернення: 27.03.2020).
306. Case of Urbárska obec Trenčianske Biskupice v. Slovakia (№ 74258/01). 27 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%7B%22001-83456%22%7D%7D> (дата звернення: 27.03.2020).
307. Case of Papachelas v. Greece (№ 31423/96). 25 March 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%7B%22001-58291%22%7D%7D> (дата звернення: 27.03.2020).
308. Савченко А.М. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності за конституціями України та держав Європейського Союзу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 2. (Vol. 1). P. 191-196.
309. Ільницький О.В. Ільків Н.В. Особливості судового розгляду справ про примусове відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомо-

- го майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності. *Вісник Вищої ради юстиції*. № 3. 2013. С. 18-33.
310. Мірошниченко А. Шаїпов А. Сфера допустимого застосування приватного відчуження земельних ділянок в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 86. С. 30-32.
311. Кондик О.Ю. Основи законодавчого регулювання відчуження об'єктів приватної власності з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 17. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/216> (дата звернення: 12.05.2020).
312. Гаєвська Ю.С. Обмеження права власності в контексті конституційних принципів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. № 4 Т. 1. С. 41-45.
313. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3543-12> (дата звернення: 10.06.2020).
314. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1921. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1921-2000-%D0%BF> (дата звернення: 10.06.2020).
315. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 grudnia 2008 r. sygn. akt K 61/07. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20082231475> (дата звернення: 10.06.2020).
316. Савченко А.М. Конституційно-правове регулювання експропріації в Польщі. Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 8-9 травня 2020 р. Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 38-40.
317. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 czerwca 1999 r. sygn. akt K. 5/99. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19990610678> (дата звернення: 24.04.2020).
318. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 grudnia 2012 r. sygn. akt P 12/11. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20120001472> (дата звернення: 24.04.2020).
319. Tuleja P. Konstytucyjne podstawy zwrotu wywłaszczonej nieruchomości. *Gdańskie Studia Prawnicze*. 2018. № 2. S. 335-344.
320. Савченко А.М. Конституційно-правові засади реалізації права на приватну власність у Латвії. Сучасні проблеми розвитку державності та напрями їх вирішення через призму правотворчої діяльності : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 15-16 травня 2020 р. Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2020. С. 25-28.

321. Par nekustamo īpašumu atsavināšanu Latvijas Nacionālās bibliotēkas vajadzībām. URL: <https://likumi.lv/ta/id/111209-par-nekustamo-irasumu-atsavinasanu-latvijas-nacionalas-bibliotekas-vajadzibam> (дата звернення: 7.09.2019).
322. Sabiedrības vajadzībām nepieciešamā nekustamā īpašuma atsavināšanas likums pieņemts 2010.gada 14.oktobrī. URL: <https://likumi.lv/ta/id/220517> (дата звернення: 13.03.2020).
323. Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 2020.gada 13.februāra Spriedums Lieta Nr. C29452516, SKC-8/2020. URL: <http://at.gov.lv/downloadlawfile/6116> (дата звернення: 7.06.2020).
324. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 2017. gada 24.maija. Spriedums Lieta Nr.C04298907, SKC-293/2017. URL: <http://at.gov.lv/lv/jaunumi/par-tiesu-lietam/civillietu-departamenta/prasibas-lietu-par-godu-un-cienu-aizskarosu-zinu-atsauksanu-nodod-jaunai-izskatsianai-8425?year=2017&> (дата звернення: 7.06.2020).
325. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус иностранцев и беженцев в Украине : учеб. Пособие. Харьков : Факт, 1999. 103 с.
326. Тодыка Ю.Н. Копституційно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев : «Ін Юре», 2004. 303 с.
327. Пономаренко А.В. Поняття «юридичні гарантії» в трудовому праві. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: «Право»*. 2013. № 20. С. 37-47.
328. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право». Київ, 2002. 19 с.
329. Теория государства и права : учебник. 2-е изд., изм. и доп. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д.П еревалова. Москва : Издательство НОРМА, 2002. 616 с.
330. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник для студентів вузів / Харків : Еспада, 2006. 776 с.
331. Крисань Т.Є. Щодо Законних гарантій реалізації права власності фізичних осіб. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 164-168.
332. Ольнев Д.А. Понятие гарантий конституционного права частной собственности на землю. *Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал*. 2011. № 2. С. 37-39.
333. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої

- статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини). Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v019p710-11> (дата звернення: 12.04.2020).
334. Дешко Л.М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 38 с.
335. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 р. № 9-зп // *Офіційний вісник України*. – 1998. – № 1. – Ст. 25.
336. Проблеми реалізації Конституції України : теорія і практика : монографія / відп. ред. В.Ф. Погорілко. Київ : А.С.К., 2003. 652 с.
337. Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. o Trybunale Konstytucyjnym. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20150001064> (дата звернення: 19.02.2020).
338. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 kwietnia 2008 r. sygn. akt K 6/05. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20080590369> (дата звернення: 19.02.2020).
339. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 czerwca 2011 r. sygn. akt SK 41/09. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111300762> (дата звернення: 19.02.2020).
340. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 lutego 1999 r. sygn. akt K. 25/98. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19990200295> (дата звернення: 19.02.2020).
341. Савченко А.М. Конституційне право на приватну власність у рішеннях Конституційного Трибуналу Польщі. Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. м. Запоріжжя, 24-25 квітня 2020 р. Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 34-37.
342. Satversmes tiesas likums. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=63354> (дата звернення: 19.02.2020).

343. Grozījumi likumā «Par valsts un pašvaldību dzīvojamo māju privatizāciju». URL: <https://likumi.lv/ta/id/291455-grozijumi-likuma-par-valsts-un-pasvaldibu-dzivojamo-maju-privatizaciju> (дата звернення: 11.04.2020).
344. Grozījums likumā «Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās». URL: <https://likumi.lv/ta/id/291863-grozijums-likuma-par-zemes-reformu-latvijas-republikas-pilsetas> (дата звернення: 11.04.2020).
345. Par 2017. gada 1. jūnija likuma «Grozījumi likumā «Par valsts un pašvaldību dzīvojamo māju privatizāciju» 1. panta un 2017. gada 22. jūnija likuma «Grozījums likumā «Par zemes reformu Latvijas Republikas pilsētās» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam. URL: <https://likumi.lv/ta/id/298335-par-2017-gada-1-junija-likuma-grozijumi-likuma-par-valsts-un-pasvaldibu-dzivojamo-maju-privatizaciju-1-panta-un-2017-gada-22-ju> (дата звернення: 11.04.2020).
346. Магновський І. Європейський суд з прав людини як міжнародно-правова гарантія захисту прав і свобод громадян України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 861. С. 291-296.
347. Заворотченко Т.М. Міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2011. № 1. С. 46-49.
348. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 12.12.2019).
349. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 12.12.2019).
350. Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту. Київ: Видавничий дім «Промені», 2010. 721 с.
351. Case of Cyprus v. Turkey (№ 5781/94) 10 May 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-59454%22%5D%7D> (дата звернення: 19.03.2020).
352. Гоміен Д. Коментарій к «Європейской Конвенции о защите прав человека». Страсбург : Совет Европы, 1995. 136 с.
353. Бурденюк С. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого Протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 19-24.
354. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. № 22. С. 56-70.
355. Ушакова Т. Хартия основных прав Европейского Союза: два шага вперед и один - назад в процессе европейской интеграции. *Журнал международного права и международных отношений*. 2015. № 2. С. 3-8

Наукове видання

А.М. Савченко, Ю.М. Бисага, В.В. Берч,
Г.Ю. Нечипорук, О.О. Піфко

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО
НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ В УКРАЇНІ
ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

У авторській редакції
Комп'ютерна верстка Іванни Полянської
Дизайн обкладинки _____

Підписано до друку __.03.2021. Формат 60х84/16. Умов.друк.арк. ____.
Гарнітура Merriweather. Папір офсетний. Зам. № ____. Наклад ____ прим.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5040 від 21.01.2016 р.

**Савченко А.М., Бисага Ю.М., Берч В.В., Нечипорук Г.Ю.,
Піфко О.О.**

К 65 Конституційне право на приватну власність в Україні та країнах
Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження: Моно-
графія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. ____ с.

ISBN 978-617-7868-59-9

Монографія присвячена комплексному порівняльно-правовому
дослідженню особливостей конституційно-правового регулювання
права на приватну власність в Україні та країнах Європейського Союзу.

Видання розраховане на викладачів вищих навчальних закладів,
науковців, аспірантів, студентів, представників органів державної
влади та органів місцевого самоврядування, а також на усіх, хто ціка-
виться проблемами, пов'язаними з приватною власністю.

УДК 347.23(477+4-6ЄС)